

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний авіаційний університет

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ ТА КУЛЬТУРИ

Практикум
для здобувачів вищої освіти ОС «Бакалавр» усіх спеціальностей

2021

УДК 94:321.01+930.85 (477) (076.5)

I 907

Укладачі:

Л.В. Божук, к.і.н., доц. – т. 8-9;
В.М. Гребенніков, к.і.н., проф. НАУ – т. 5;
О.М. Захарчук, к.і.н., доц. – тт. 4, 6;
О.Г. Ількова, ст. викл. – вступ, т. 2;
Ж.В. Паскал, ст. викл. – т. 1;
список рекомендованої літератури;
Л.П. Халецька, к.і.н., доц. – т. 3;
О.А. Юрченко, к.і.н., доц. – т. 7.

Рецензент Т.Є. Курченко, к.і.н., доц.

Затверджено науково-методично-редакційною радою
Національного авіаційного університету (протокол № 4 від 13 квітня
2021 року).

I 907 Історія української державності та культури: практикум / уклад.:
Л.В. Божук, В.М. Гребенніков, О.М. Захарчук [та ін.]. – К.: НАУ,
2021. – 80 с.

Практикум містить методичні рекомендації для підготовки
практичних занять, документи та матеріали, рекомендовані
теми есе, питання для самоконтролю та список літератури.
Укладено відповідно до програми з дисципліни «Історія
української державності та культури».

Для здобувачів вищої освіти всіх спеціальностей.

ЗМІСТ

ВСТУП	4
ТЕМА 1. ФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВНОСТІ В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ (IV – 40-і рр. XIV ст.).....	6
ТЕМА 2. КУЛЬТУРА РАННЬОМОДЕРНОЇ УКРАЇНИ (кінець XV – середина XVII ст.).....	14
ТЕМА 3. УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВНІСТЬ в останній чверті XVII – XVIII ст.....	24
ТЕМА 4. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ТА АВСТРО-УГОРСЬКОЇ ІМПЕРІЙ (1900–1917 рр.).....	34
ТЕМА 5. ВІДНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ (1917– 1921 рр.).....	38
ТЕМА 6. УКРАЇНА В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1939–1945 рр.).....	45
ТЕМА 7. УРСР В УМОВАХ НАРОСТАННЯ КРИЗИ РАДЯНСЬКОЇ СИСТЕМИ (1964–1991 рр.).....	50
ТЕМА 8-9. УКРАЇНА – НЕЗАЛЕЖНА ДЕРЖАВА (1991 – до сьогоднішнього дня).....	57
СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	75

ВСТУП

Навчальна дисципліна «Історія української державності та культури» вивчає особливості виникнення та розвитку української державності та культури українського народу.

Сьогодні, коли український народ у боротьбі з російською агресією вже в котре захищає свою державу та незалежність, право на вільне і самостійне існування, актуальність навчальної дисципліни не потребує додаткових аргументів. Так само як і боротьба українського народу за свою державність, українська культура розвивалася в боротьбі за свою власну самобутність та ідентичність.

Навчальна дисципліна «Історія української державності та культури» викладається з урахуванням базових знань з історії України попередньо отриманих студентами в закладах середньої освіти. Це дозволяє зосередити увагу на розкритті змісту форм державності, державницькій діяльності українських політичних діячів і державницьких проєктів та шляхів здобуття незалежності.

У результаті вивчення навчальної дисципліни студент повинен набути наступні **компетентності**:

- здатність висвітлювати основні етапи боротьби за українську державність, визначати їх характерні особливості;
- здатність давати обгрунтовану оцінку діяльності визначних державних діячів, їх внеску в українське державотворення;
- здатність до усвідомлення державницького підходу до аналізу суспільно-політичних проблем;
- здатність характеризувати особливості культурно-історичного процесу українського народу;
- здатність до систематизації і аналізу джерельного та історіографічного матеріалу з проблем української державності та культури.

Все це, зрештою, спрямоване на формування свідомих громадян України, спроможних зміцнювати імідж нашої держави як невід’ємної частини європейського та світового співтовариства.

Основними формами вивчення курсу «Історія української державності та культури» є: лекції, практичні заняття, самостійна робота студентів, модульний контроль, семестровий контроль у формі екзамену.

Метою методичних рекомендацій є надання допомоги

здобувачам вищої освіти в підготовці до практичних занять з дисципліни «Історія української державності та культури», в оволодінні практичними навичками та вміннями, необхідними для майбутнього фахівця. Методичні рекомендації сприятимуть формуванню у студентів навичок самостійної роботи та розвиватимуть у них творче мислення. Важливе значення має правильна побудова самостійної роботи, яка включає кілька видів діяльності: засвоєння, конспектування лекційного матеріалу, ознайомлення і опрацювання тексту прочитаної навчальної й наукової літератури; аналіз і узагальнення прочитаного; роботу з документальними історичними джерелами. Набуті на лекціях і під час самостійної роботи знання здобувачі вищої освіти розширюють, поглиблюють і зміцнюють на практичних заняттях.

Практичні заняття проводяться у формі семінарів, доповідей, повідомлень, есе, презентацій, організації дискусій.

На семінарі здобувач вищої освіти повинен бути активним упродовж усього заняття і вміти:

- розкривати сутність та порівнювати різні концепції і точки зору дослідників стосовно визначених теоретичних питань теми;

- аналізувати та узагальнювати події й явища державотворчого та культурного процесу, проводити історичні паралелі, прогнозувати суспільно-політичне та культурне життя в Україні;

- висловлювати власне розуміння історичного досвіду українського державотворення та культурних процесів і явищ;

- виокремлювати провідну ідею, робити аргументовані висновки та узагальнення;

- володіти термінологічним апаратом;

- висловлювати думки літературною державною мовою.

Кожний із цих елементів має часове обмеження: доповідь – 8-10 хв., виступ – 5-6 хв., доповнення – 3 хв. і оцінюється від 3 до 5 балів.

При підготовці навчального видання автори опиралися на сучасне бачення основних проблем українського державотворення, використали багаторічний досвід колективу кафедри у викладанні гуманітарних дисциплін, брати до уваги пропозиції та побажання здобувачів вищої освіти щодо вдосконалення навчального процесу та організації самостійної роботи.

Практичне заняття 1

ФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВНОСТІ В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ (IV – 40-і роки XIV ст.)

План

1. Східні слов'яни та їхні протодержавні утворення. Антський союз племен. Дохристиянська культура східних слов'ян.
2. Русь (IX–XIII ст.).
3. Галицько-Волинська князівство (XII – перша половина XIV ст.).
4. Культура Русі (IX – перша половина XIV ст.).

Основні поняття: анти, Артанія, боярська рада, венеди, віче, етногенез, іконопис, князь, Куявія, літописи, мозаїка, писемність, протодержава, «Руська правда», склавини, Славія, ужиткове мистецтво, федеративна монархія, фрески, християнство, централізована монархія.

Персоналії: Антоній Печерський, Аскольд, Володимир Всеволодович Мономах, Володимир Святославич (Великий), Данило Романович (Галицький), митрополит Іларіон, князь Олег, княгиня Ольга, Роман Мстиславич, Ярослав Володимирович (Мудрий).

Література: [4]; [5]; [8]; [9]; [10]; [13]; [18]; [22]; [27]; [31]; [44]; [46].

Рекомендовані теми есе

1. Факти та міфи про походження назв «Русь», «Україна».
2. Між норманізмом та антинорманізмом: дискусії про походження Русі у світлі писемних джерел.
3. Християнська релігія і церква як чинник державотворення в Русі.
4. Роль Галицько-Волинського князівства в історії української державності.
5. Софія Київська як головний храм держави (історичний, політичний та архітектурно-мистецький аспект).

Методичні рекомендації

Розпочинаючи розгляд **першого питання**, варто мати на увазі, що в історичній науці однією з центральних є проблема походження народу (етногенезу). Охарактеризуйте найбільш поширені теорії походження слов'янства в сучасній історичній літературі. У яких ранніх писемних джерелах містяться перші згадки про ранньослов'янські племена? Особливу увагу зверніть на твори античних авторів I–II ст.: римського історика і географа Плінія Старшого, римського історика Корнелія Тацита, грецького астронома і географа Клавдія Птолемея. Які теоретичні висновки сучасної науки дозволяють нам визначити прабатьківщину слов'ян? Важливо пам'ятати, що вирішальну роль у формуванні українського етносу відіграли міграційні процеси II–VII ст. Розгляньте, як давні та сучасні автори в своїх працях висвітлюють походження та використання етноніму «слов'яни»?

Одним із перших відомих політичних об'єднань слов'ян був Антський племінний союз. Візантійський історик Йордан писав, що «плем'я антів походять від одного кореня, мешкають на території від Дністра до Дніпра». Визначте територію, яку заселяли анти. Зупиніться на особливостях суспільно-політичного устрою антів. Факт об'єднання антів дуже важливий, як перша відома нам спроба предків українського народу створити державне об'єднання з організованим військом та участю населення у політичному житті. Державне об'єднання антів проіснувала близько трьох століть. Зверніть увагу на інтенсивність слов'янської експансії у цей період, адже анти проникли на Балкани, Верхній Дніпро, Дінець та Дон. Чому розпався Антський племінний союз? Слід зазначити, що М. Грушевський вважав антів не лише безпосередніми предками, а тим самим народом, який у пізніші часи дістав назву українців.

Розкажіть про об'єднання окремих племен та їх союзів, розгляньте осередки державності східних слов'ян у VIII–IX ст. Своєрідним фундаментом перших протодержав у Східній Європі були великі союзи слов'янських племен – дулібів, полян, волинян. Поступово з розкладом родоплемінного ладу і появою класів у VIII–IX ст. набирає силу процес об'єднання окремих племен та їх союзів. Саме на цьому ґрунті і виникають державні утворення – племінні князівства. За свідченням арабських авторів, уже в VIII–IX ст. існувало три осередки східнослов'янської державності: Куявія (земля полян з Києвом), Славія

(Новгородська земля) і Артанія (Ростово-Суздальська, а можливо, Причорноморська і Приазовська Русь). Найбільшим було державне об'єднання, яке літописець називає Руською землею (арабські автори асоціюють його з Куявією) з центром у Києві. Як вважають фахівці, саме воно і стало тим територіальним і політичним ядром, навколо якого зросла держава Русь. Показово, що існування ранньодержавного осередка в дніпровських слов'ян з єдиновладним правителем на чолі підтверджується численними вітчизняними і зарубіжними джерелами. Зокрема, французькою урядовою придворною хронікою «**Бертинські аннали**» (**ознайомитися обов'язково з цим документом**). У V–VI ст. суспільний лад слов'ян перебував на стадії становлення, відбувався перехід від первісно-родового до класового суспільства. Це була доба військової демократії, суть якої полягала в тому, що реальна влада належала племінним зборам, а не концентрувалася в руках знаті (старійшин та князів). Проте з часом глибокі зміни в суспільному житті, що відбулися в VII–IX ст., підштовхнули процес державотворення. Вкажіть, які суттєві зміни відбулися у суспільному ладі слов'ян?

Зверніть увагу на те, що язичницька культура східнослов'янських племен стала історичною основою формування їх культури. Ознайомтеся з давньослов'янською міфологією, культами, звичаями, обрядами, а також з формуванням пантеону слов'янських божеств.

Окремо зупиніться на історіографічному походженню термінів «Русь», «Київська Русь», «Руська земля», «Київська держава», «Україна», «Україна-Русь». Розгляньте основні концепції та гіпотези походження термінів та проаналізуйте їх.

Розгляд **другого питання** необхідно розпочати з наукового обґрунтування основних передумов виникнення давньослов'янської ранньофеодальної держави – Русь з центром у Києві.

Рекомендуємо звернути увагу на основні теорії походження Київської держави. Проаналізуйте їх і зробіть власні висновки.

Зверніть увагу, що з другої половини IX ст. й до кінця X ст. – часи найбільшої експансії Русі, виходу її на міжнародну арену, спроби вписатися в геополітичний простір, недостатньої консолідації держави. Охарактеризуйте етап становлення держави й формування дружинної форми державності: на ґрунті княжої дружини сформувався примітивний апарат управління, судочинства та збирання данини. У цей час дружина виконує не тільки роль війська, а й радників. Центральною фігурою цієї форми державності є князь, який більше виявляє себе як воєначальник, а не як державний діяч. Під час висвітлення цього періоду особливу увагу

слід приділити реформам княгині Ольги та їх значенню для зміцнення центральної князівської влади та подальшого розвитку держави.

Розглядаючи етап найбільшого піднесення та розквіту Русі (кінець X – середина XI ст.), зафіксуйте ознаки формування централізованої монархії: вся повнота влади дедалі більше зосереджується в руках князя, дружина відходить від державних справ, а на рішення князя впливає лише частина старших дружинників та вихідців зі старої племінної аристократії – бояри. Особливу увагу доцільно приділити з'ясуванню причин прийняття християнства за візантійським взірцем та його значення для подальшого розвитку Русі. Закцентуйте увагу на позитивних наслідках запровадження християнства: сприяло розбудові держави, зміцнювало авторитет і владу князя, прискорило і поглибило етногенез та забезпечило піднесення давньоруського культурного генезу. Зазначте, що православ'я стало надійним ґрунтом для створення могутньої, централізованої самодержавної країни. До кінця 80-х років X ст. Русь була слабоконсолідованою, поліцентричною державою, що зберігала єдність і форму завдяки військовій силі великокнязівської дружини. Одночасне проведення адміністративної та релігійної реформ якісно змінило ситуацію. Сприяючи централізації, вони зламали сепаратизм місцевих князів та племінних вождів, утвердили єдиновладдя київського князя як основу політичної моделі управління Руссю (християнське єдинобожжя стало своєрідним ідеологічним підґрунтям утвердження особистої влади верховного правителя).

Висвітлюючи період політичної роздробленості Русі (кінець XI – середина XIII ст.) зверніть увагу на зміну форми державного устрою: одноосібна монархія поступається місцем федеративній монархії. Тепер долю Русі вершив не великий князь, а група найвпливовіших князів, що шукали компромісних рішень на своїх зібраннях («снемах»). Цю форму правління історики називають «колективним сюзеренітетом».

Варто пам'ятати, що з другої половини XII ст. Київ втрачає своє значення центру руських земель, розпочинається новий період в історії Руської землі – існування самостійних удільних князівств. Єдина Київська держава перетворюється на конфедерацію руських князівств.

Важливо вказати, що основними елементами механізму політичної влади в державі були князь, боярська рада та віче (збори міського населення). Саме вони і були носіями різних форм державності; основними елементами трьох моделей управління – монархічної, аристократичної та демократичної. Механізм

політичної влади Русі характеризується не тільки співпрацею, а й суперництвом і протистоянням його елементів, що, безумовно, надавало динаміки суспільному розвитку.

Проаналізуйте соціально-класову структуру Русі (ієрархічну структуру панівного класу, диференціацію серед феодално-залежного населення). Зверніть увагу на спроби князів відновити цілісність та велич держави.

Зазначте, що Київська земля у подальшому так і не стала окремим незалежним князівством аж до монгольського нашествия 40-х рр. XIII ст. Зверніть увагу на особливості етнічного та політичного розвитку південної та північної Русі (XI–XIII ст. див. працю М. Грушевського «**Звичайна схема руської історії й справа раціонального украду історії східного слов'янства**» 1904 р.). Зокрема, зупиніться на специфіці державотворчих процесів інших князівств, зокрема: у Новгороді та Пскові утворилися боярські республіки, у Володимиро-Суздальській землі взяла гору міцна князівська влада, в Галицько-Волинському князівстві великий вплив мало боярство. Доведіть, що попри феодалну роздробленість Русь залишалась єдиним державним утворенням. Змінилася лише форма управління.

З'ясуйте походження та суть національного символу – тризуба.

Під час відповіді на **третє питання** доцільно пригадати, що Русь розпалася на окремі князівства: Галицьке, Волинське, Новгород-Сіверське, Переяславське, Чернігівське та ін. Могутнім суперником Галицького об'єднання було Чернігівське князівство, яке протистояло планам володимиро-суздальських і смоленських князів установити у Південній Русі свою гегемонію.

Розгляньте чинники виникнення та піднесення Галицько-Волинського князівства (географічне розташування, зовнішня загроза, об'єднавча політика Романа Мстиславича). Охарактеризуйте внутрішню політику Романа Мстиславича, важливою складовою якої була підтримка міщанства, на яке він спирався у боротьбі з боярством. Варто зауважити, що князювання Романа в Галичі було складним і швидкоплинним (1199–1205 рр.), адже він з'єднав близькі природно й економічно, проте політично й соціально контрастні землі.

Звернути увагу на те, що у Галичині через малоліття князів Данила і Василька на деякий час «вокняжився» боярин Володислав Кормильчич. Це єдиний випадок в історії Русі, коли князівський

престол посіла особа, яка не належала до роду Рюриковичів. Дайте відповідь на питання: Чому подібне стало можливим саме в Галицькій землі?

Охарактеризуйте державотворчу діяльність князя Данила Галицького. Зосередьтесь на особливостях політичного життя Галицько-Волинського князівства. Зверніть увагу на зосередженні верховної влади (була спадковою) в руках князя, який спирався на феодалну верхівку – бояр. Водночас, зазначте, між князем і феодалами точилася постійна боротьба: князь намагався зосередити державні функції у своїх руках, а бояри – обмежити його владу. Титул великого князя, якого були удостоєні Роман Мстиславич, Данило і Василько, згодом поступається місцем титулу «король», а 1254 р. офіційна назва держави стає – Королівство Русь (відома в джерелах XIII–XV ст.). Правителі держави використовували вінець (корону), герб, печатку, прапор як ознаки влади. У літописі про коронацію Данила згадується, як Папа Римський прислав «послів достойних, що принесли [Данилові] вінець, і скіпетр, і корону, які означають королівський сан». У князівстві діяв розгалужений державний апарат, який виконував військово-адміністративні функції. Бояри, дрібні князі перебували на службі у великого князя. Певну роль у регулюванні внутрішньополітичного життя відіграло віче. Більшого значення набуває рада бояр, хоча законодавчого оформлення (на зразок європейських держав) вона в Галицько-Волинському князівстві в XIII ст. не мала. Але у першій половині XIV ст. у княжих грамотах постійно згадуються бояри як радники князя. Держава мала власний офіційний «Галицько-Волинський літопис», який фіксує події між 1201–1292 рр.

Зверніть увагу на об'єктивні причини розпаду держави Романовичів. Відповідь доцільно завершити аналізом тих політичних інтриг і комбінацій, які зумовили захоплення Галицько-Волинських земель Литвою та Польщею.

Розгляд **четвертого питання** розпочніть з характеристики язичницького періоду розвитку культури східних слов'ян. Далі проаналізуйте процес впровадження християнства на Русі та його роль у культурогенезі слов'ян. Зверніть увагу на просвітительську діяльність серед слов'ян Кирила і Мефодія, а також на шляхи культурного впливу, що здійснювався із Візантії через Моравію та Болгарію.

Приділіть належну увагу появі в Русі писемної культури, яка сприяла швидкому розвитку освіти і науки. З'ясуйте функції

старослов'янської (церковнослов'янської) і давньоруської літературних мов. Зупиніться на виникненні вітчизняного літописання і літератури, формування жанрів давньоруської літератури. Дайте характеристику перекладним і оригінальним літературним творам. Розкажіть про оригінальні пам'ятки духовної культури.

Проаналізуйте мистецтво Русі: культове і палацове будівництво, його архітектурно-художні особливості; іконопис; майстерність та різнобарвність декоративно-ужиткового мистецтва тощо. Зверніть увагу, що із мурованою архітектурою в Київську Русь приходять монументальний живопис – фрески та мозаїки, найбільша кількість яких збереглась у Софії Київській та церкві Спаса на Берестові. З акцентуйте увагу на цінності софіївських фресок, на яких, окрім релігійних мотивів, маємо зображення світських тем із життя киеворусичів.

Відмітьте високий рівень розвитку декоративно-ужиткового та ювелірного мистецтва, зокрема, вироби із золота: намиста, колти, ланцюжки, сережки, діадеми, браслети та ін.

Охарактеризуйте культуру Галицько-Волинської держави. Закцентуйте увагу на західноєвропейських впливах та їх поєднанні з русько-візантійською традицією. Зупиніться на досягненнях у містобудуванні та архітектури (наприклад, Галич та його околиці, де виявлено залишки майже 30 білокам'яних церков XII–XIII ст.). Тільки за часів Ярослава Осмомисла галицькі зодчі створили чудові будівлі князівського палацу, Успенського собору, Церкви св. Пантелеймона. За свідченнями літописних джерел культові споруди тут прикрашали скульптурними масками, позолотою, вітражами, кольоровим розписом. У техніці художнього ремесла широко застосовувалися відомі прийоми гравіювання, карбування, тонке металеве лиття, керамічне ремесло, зокрема виготовлення декоративних плиток для оформлення інтер'єрів споруд тощо.

**ЛІТОПИС ПРО ВНЕСОК ЯРОСЛАВА МУДРОГО В
РОЗБУДОВУ ДАВНЬОРУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ТА РОЗВИТОК ЇЇ
КУЛЬТУРИ**

перша половина XI ст.

У рік 6545 [1037]. Заложив Ярослав город – великий Київ, а в города сього ворота є Золоті. Заложив він також церкву святої Софії, премудрості божої, митрополію, а потім церкву на Золотих воротах, кам'яну, Благовіщення святої богородиці. Сей же премудрий великий князь Ярослав задля того спорудив [церкву] Благовіщення на воротах, [щоб] давати завше радість городу сьому святим благовіщенням господнім і молитвою святої богородиці та архангела Гавриїла. Після цього [він звів] монастир святого Георгія [Побідоносця] і [монастир] святої Орини. І при нім стала віра християнська плодитися в Русі і розширятися, і чорноризці стали множитися, і монастирі почали з'являтися. І любив Ярослав церковні устава, і попів любив він велико, а понад усе любив чорноризців. І до книг він мав нахил, читаючи [їх] часто вдень і вночі. І зібрав він писців многих, і перекладали вони з гречизни на слов'янську мову і письмо [святее], і списали багато книг. І придбав він [книги], що ними поучаються віруючі люди і втішаються ученням божественного слова. Бо як ото хто-небудь землю зоре, а другий засіє, а інші пожинають і їдять пожину вдосталь, – так і сей. Отець бо його Володимир землю зорав і розм'якшив, себто хрещенням просвітив, а сей великий князь Ярослав, син Володимирів, засіяв книжними словами серця віруючих людей, а ми пожинаєм, учення приймаючи книжнес. Велика бо користь буває людині од учення книжного. Книги ж учать і наставляють нас на путь покаяння, і мудрість бо, і стриманість здобуваємо ми із словес книжних, бо се є ріки, що напоюють всесвіт увесь. Се є джерела мудрості, бо є у книгах незмірна глибина. Ними бо в печалі ми втішаємось, вони є уздою стриманості. [...] Ярослав же сей, як ото ми сказали, любив книги і, многі списавши, положив [їх] у церкві святої Софії, що її спорудив він сам. І прикрасив він її іконами многоцінними, і злота, і сріблом, і начинням церковним. У ній же належні співи воздають богові в належні часи. І інші церкви ставив він 56 Розділ II. Становлення, піднесення та занепад давньорусько! державності по городах і по містах, настановляючи попів і даючи їм

частку майна свого і велячи їм повчати людей і приходити часто до церков; попові бо часто належить повчати людей, оскільки це йому поручено богом. І умножилися пресвітери і люди християнські, і радувався Ярослав вельми, бачачи багато церков і люду християнського [...]

Історія України : хрестоматія / упоряд. В.М. Литвин. Київ : Наук, думка, 2013. С. 56.

Питання для самоконтролю

1. Коли з'явилися перші згадки про слов'ян? Які теорії етногенезу слов'ян відомі сучасній історичній науці?
2. Якими були світоглядно-релігійні уявлення східних слов'ян?
3. Коли відбувається формування державності у східних слов'ян?
4. Які основні теорії походження Русі (Руської землі)?
5. За яких умов князь Данило Галицький приймає титул короля, а держава отримує назву Королівство Русь?
6. Як вплинуло прийняття християнство на процеси державотворення та розвитку культури Русі?
7. Які міста були осередками культури у Галицько-Волинському князівстві?
8. З'ясуйте особливості архітектури, живопису і художніх ремесел у Галицько-Волинському князівстві.

Практичне заняття 2

КУЛЬТУРА РАННЬОМОДЕРНОЇ УКРАЇНИ (кінець XV – середина XVII ст.)

План

1. Поширення гуманістичних ідей Ренесансу і Реформації в українській культурі.
2. Розвиток освіти та наукових знань в українських землях: книгодрукування та культурно-просвітницька діяльність братських шкіл. Перші вищі навчальні заклади в Острозі і Києві.
3. Полемічна література як засіб боротьби проти польської культурної експансії.

4. Зародження жанрів світського мистецтва. Архітектура, образотворче мистецтво, музика.
5. Козаччина як культурне явище.

Основні поняття: антропоцентризм, Берестейська унія, гуманізм, Люблінська унія, Контрреформація, магдебурзьке право, полемічна література, ранньомодерний час, Ренесанс, Реформація.

Персоналії: Беринда Памво, Вишенський Іван, Дрогобич (Котермак) Юрій, Зизанії Лаврентій і Стефан, Могила Петро, Оріховський Станіслав (Роксолан), Острозький Василь-Костянтин, Потій Іпатій, Смотрицькі Герасим і Мелетій, Федоров Іван.

Рекомендовані теми есе

1. Національний варіант Ренесансу і Реформації як чинники ранньомодерної української культури.
2. Пересопницьке Євангеліє як унікальна пам'ятка мови, мистецтва, літератури, релігійно-філософської думки.
3. Книгодрукування як культурна революція. Українські першодруки.
4. Проблематика творів українських письменників-полемістів.
5. «Золотий вік» Львівського архітектурного Ренесансу.

Література: [5]; [10]; [13]; [14]; [15]; [22]; [30]; [31]; [44]; [46].

Методичні рекомендації

Розпочинаючи підготовку до практичного заняття, варто зауважити, що хронологічний період – кінець XV – перша половина XVII ст., є сам по собі унікальним, або перехідним, оскільки він уже не збігається з середньовічними параметрами, але все ще не зовсім відповідає ознакам модерності (фр. *moderne* – сучасний, новий). Зазначений період по-різному називають в історичній науці: пізні середньовіччя, ранній новий час, ранній модерн, премодерн тощо. Він включає в себе такі переломні події світової історії, як Ренесанс, епоху Великих географічних відкриттів, протестантську Реформацію, зародження капіталістичних відносин, формування національних держав тощо. Вкажіть які корінні перетворення в економічній, соціальній, політичній і культурній площинах

історичного процесу дають підстави називати цей період ранньомодерним в Європі, і на українських теренах, зокрема.

Відповідаючи на **перше питання**, насамперед потрібно звернути увагу, на те, що вже у XV ст. в українській культурі, яка спиралася на традиції та духовну спадщину Київської Русі, починають переважати західноєвропейські культурні впливи. Це було зумовлено падінням Візантії і процесом входження українських земель до складу інших держав. Через Польщу з Італії проникала гуманістична культурно-ідеологічна течія, що на відміну від панівної раніше в науці схоластики пропагувала свободу експериментів та думки. Тому особливістю ренесансного знання стало світське, поза теологічне трактування людського життя.

Розкрийте сутність понять «гуманізм», «Ренесанс», необхідно виокремити їх основні ознаки, акцентуючи на тому, що нова культурна традиція реабілітувала чуттєву красу світу, поєднала нове прочитання античності з модифікованим розумінням християнства та мала яскраво виражені принципи антропоцентризму, а саме возвеличення людської особистості і її можливостей.

Вкажіть, що проникнення і розвиток ренесансно-гуманістичних ідей в Україні пов'язані з поширенням творів гуманістів (Данте Аліг'єрі, Франческо Петрарки, Джованні Боккаччо, Еразма Ротердамського) і діяльністю цілої плеяди українських інтелектуалів, які здобували освіту в європейських університетах та працювали на українських теренах у Руському воєводстві Польської держави. З-поміж них, назвіть Юрія Дрогобича (Котермака) – ученого, астронома, медика, ректора Болонського університету; Станіслава Оріховського (Роксолана) – філософа, провідника гуманізму, українського «Демосфена»; Павла Русина – першого українського поета-гуманіста і одночасно основоположника гуманістичної поезії в Польському королівстві (писав латиною. Наголосіть, що погляди українських гуманістів, їхні дії, міркування відіграли важливу роль у розвитку національної української культури, суспільної свідомості, філософії, розвивали критичне ставлення до сучасності.

Інша культурна західна хвиля була пов'язана з Реформацією, яка почалася з оголошення 95 релігійних тез Мартіна Лютера у 1517 р. і призвела до духовного оновлення континенту. Проте реформаційний рух мав значення не лише для церковно-релігійного (вивільнення з-під влади Риму, демократизація церкви і наближення її до народу), а й культурного життя. У Європі він сприяв

поширенню освіти, збільшенню кількості книг, витісненню латинської і становленню національних мов.

Аргументуйте, що реформаційний рух став реальністю і в українських землях, але мав свою специфіку. Учасниками класичних реформаційних перетворень було чимало українців, деякі з них (Станіслав Оріховський (Роксолан), Юрій Немирич) стали помітними постатями в історії протестантизму.

Наголосіть, що Реформація викликала відповідну реакцію католицької церкви – Контрреформацію, хоча не варто цілком ототожнювати її тільки з католицькою реакцією. Контрреформація була також своєрідним виявом потреби релігійного оновлення всередині католицької церкви, якого вона прагнула досягти в межах традиційних церковних інститутів, догм і обрядів. Яскравою, хоча і контерверсійною є діяльність ордену єзуїтів, розповсюдження єзуїтських освітніх закладів. Наведіть приклади таких закладів в українських містах, охарактеризуйте їх.

Слід зауважити, що у ренесансну добу міста стають основою формування нового типу суспільної свідомості та вироблення нової системи віртуальних цінностей. Вкажіть роль у цих процесах українських міст.

У підсумку спробуйте дати відповідь на питання чи існує український Ренесанс?

Під час розгляду **другого питання** зверніть увагу на зрушення в галузі освіти. Якщо у XV ст. навчання провадилося в школах при церквах та монастирях, де навчали читати, писати, давали знання з теології, літератури, грецької мови, а вищу освіту можна було здобути лише за кордоном – Чехії, Німеччині, Італії. То у середині XVI ст. в українських землях виникають єзуїтські та протестанські школи, а на противагу їм з'являються братські школи. Особливу увагу зверніть на діяльність Львівської братської школи (1585 р.), це був перший в Україні утримуваний на громадські кошти всестановий навчальний заклад, у якому початкове навчання поєднувалося зі школою вищого типу. Навчальна програма передбачала викладання предметів класичного тривіуму і квадривіуму, значна увага надавалася вивченню слов'янської граматики, грецької мови та латини. Знання останньої давало учням змогу ознайомлюватися з досягненнями західноєвропейської науки та літератури. Проаналізувавши розміщений документ, вкажіть, що статут Львівської братської школи «Порядок шкільний» було покладено в основу діяльності всіх братських шкіл. Згодом, за

прикладом Львова, в українських землях з'явилося ще приблизно 30 шкіл (у Перемишлі, Кам'янці-Подільському, Немирові, Луцьку, Кременці та ін.).

Зазначте особливу роль Києва у розвитку освіти і науки на початку XVII ст. У 1615 р. при Київському братстві було відкрито школу для дітей шляхетських і міських. Навчальний процес відбувався на 4-х відділеннях: граматики, риторики, філософії, мов грецької, латинської, слов'янської, польської та української (руської). Зразком були програми провідних європейських університетів. Перші ректори – Йов Борецький, Мелетій Смотрицький, Касіян Сакович. Згадайте про внесок Петра Конашевича-Сагайдачного в розвиток української культури.

Наголосіть, що поширення освіти спричинило великий попит на навчальну і наукову літературу. Перші книжки «Октоїх» та «Часословець», надруковані кирилицею німцем за походженням Швайпольтом Фіолем, з'явилися у Кракові 1491 р., де були досить значними українська і білоруська громади. Розкажіть про діяльність Франциска Скорини. Зазначте, що точна дата книгодрукування в українських землях невідома, вкажіть на факт існування у Львові друкарні Степана Дропана (1460 р.). Традиційно початок книгодрукування пов'язують із приїздом у 1566 р. Івана Федорова. З'ясуйте причини його переїзду. Варто звернути увагу, що свою діяльність І. Федоров починає в Заблудові – маєтку гетьмана Князівства Литовського Г. Ходкевича, де друкує «Учительне Євангеліє», «Псалтир», «Часослов», а 1572(3) р. у Львові засновує друкарню, в якій видає «Апостол» та «Буквар». Наголосіть на значенні цих українських першодруків. Нагадайте, що у 1578 р. розпочала діяльність друкарня І. Федорова у маєтку князя Василя-Костянтина Острозького, де було перевидано абетку – «Буквар» (1578 р.) та вийшла перша слов'янська біблія (Острозька Біблія, 1581 р.). Дайте оцінку їй як пам'ятці національної культури.

Зазначте, що найпотужнішою друкарнею цього періоду стала друкарня Києво-Печерської Лаври, заснована Єлисеєм Плетенецьким у 1615 р. Вкажіть кількість друкованих книг та їх тематику за перші роки існування цієї друкарні, окрему увагу зосередьте на діяльності Памви Беринди. Потрібно вказати, що у 1618 р. було засновано друкарню при монастирі в Почаєві, яка проіснувала більше 300 років. Акцентуйте, що друкарні виникали не лише у містах, а й у селах; існували також «мандрівні» друкарні

приватних осіб. Доведіть, що початок книговидання в Україні – формування нового типу інтелектуальної комунікації.

Окремо сфокусуйте увагу на знаменній культурній події того часу – появі Пересопницького Євангеліє (1556–1561 рр.). Охарактеризуйте цю пам'ятку української книжної культури.

Завершуючи розгляд питання, проаналізуйте появу колегіуму або «тримовного ліцею» (навчали грецької, церковно-слов'янської та латинської мов) у Острозі (1576 р.), також означте, що стараннями Василя-Костянтина Острозького і Гальшки Острозької при навчальному закладі діяли науково-літературний гурток, бібліотека, друкарня і шпиталь. Підкресліть, що від 1583 р. колегіум отримав назву – слов'яно-греко-латинської академії, де викладався курс «семи вільних наук» – граматики, риторика, діалектика, арифметика, геометрія, астрономія, музика. Це був перший вітчизняний навчальний заклад європейського типу. Вкажіть які відомі мислителі, педагоги, філософи працювали чи навчалися у цій академії. Запам'ятайте, що офіційно Острозька академія була середнього типу навчальним закладом, хоч у найкращі роки свого існування за наявності висококваліфікованих фахівців вона впроваджувала курси академічного рівня. Розкажіть про долю академії після смерті В.К. Острозького.

Підсумовуючи організацію української вищої школи, особливу увагу зверніть на діяльність Петра Могили (1597–1647). Вкажіть, що в 1631 р. він заснував при Києво-Печерській Лаврі школу вищого типу (це викликало невдоволення у братчиків і козаків), конфлікт закінчився злиттям, через рік її було об'єднано з Київською братською школою (1615–1632) і названо Києво-Братською колегією (1632–1659) (після смерті Петра Могили – Києво-Могилянською колегією). Розкажіть про подальшу долю цього освітнього закладу та історико-культурне значення.

Розгляд **третього питання** передбачає характеристику специфіки та культурно-історичних передумов виникнення полемічної літератури. Письменники-полемісти боролися з католицькою церквою, наступ якої на православний народ посилювався після прийняття Люблінської (1569 р.) та Берестейської (1596 р.) уній. Велася полеміка між прихильниками релігійної унії та її опозиції, результатом чого став унікальний жанр українського письменства – полемічна література. Доведіть, що вона мала значний вплив на подальший розвиток культури, зокрема, літератури та філософської думки.

Наголосіть, що полеміка між православними і католиками велася не стільки навколо розходжень, які існували у віровченні, стільки навколо важливих питань громадського і культурного життя. Письменники-полемісти відвойовували право українського народу на свою віру, звичаї, мову. Визначте характерні риси полемічної літератури.

Окрему увагу зверніть на творчість Петра Скарги як представника католицько-уніатського табору і зачинателя полеміки. Вкажіть на початковий центр православної літератури у Острозі, перерахуйте авторів та видані твори. Охарактеризуйте діяльність Герасима Смотрицького та його твір «Ключ царства небесного». Наголосіть як вплинули на сучасників писання афонського ченця Івана Вишенського, зокрема палкі послання до єпископів та відповіді П. Скарзі. Аналізуючи полемічну спадщину полемістів, дайте характеристику творчості Стефана Зизанія, Мелетія Смотрицького, Захарії Копистенського, Іпатія Потія, покажіть еволюцію їх світогляду письменника. Визначте роль полемічної літератури в історії української культури та піднесенню рівня національної свідомості українців.

Акцентуйте, що поряд з полемічною літературою розвивається поезія. У кращих поетичних творах, що належать Памво Беринді, Касіяну Саковичу, Мелетію Смотрицькому, Транквіліону Ставровецькому, передається краса людських почуттів, з великою силою звучать патріотичні мотиви.

У висновку зазначте, що релігійна полеміка породила специфічний жанр літератури та сприяла самоорганізації українців для захисту національних традицій.

Розглядаючи **четверте питання**, особливу увагу слід приділити процесу секуляризації, адже світське начало витіснило релігійне, хоча українському образотворчому мистецтву того часу властиве поєднання народних та церковних традицій. Окремо варто зауважити, що в цілому на українських землях на початку XVI ст. в містобудуванні та архітектурі спостерігався значний розвиток, відновлювалися зруйновані міста, засновувалися нові, зводилися храми, монастирі, оборонні й житлові споруди. Перебудовуються приватні та державні замки у Луцьку, Кременці, Мукачевому, Вінниці, Меджибожі. Проілюструйте, що тогочасні зодчі намагалися зберегти давні традиції та поєднати їх з новими рисами європейського ренесансного стилю. Вкажіть на пам'ятки, що збереглися у Луцьку, Кам'янці-Подільському, Жовкві, Бродах та ін.

Зосередьтеся на «золотому віці» архітектури Ренесансу у Львові. Наголосіть, що на початку XVII ст. у Києві розпочався «реставраційний рух» за підтримки П. Могили, спрямований на відбудову та розбудову визначних будівель княжих часів.

Проаналізуйте характерні риси живопису ренесансного стилю, вкажіть на його прояви в українському малярстві, зосередьтеся на нових реалістичних рисах, що свідчить про появу жанрів. Приділіть окрему увагу Львівській та Перемишльській школі іконопису. Акцентуйте, що справжніми досягненнями українського мистецтва початку XVII ст. є три іконостаси: П'ятницької та Успенської церков у Львові і церкви Святого Духа в Рогатині. У створенні обох львівських іконостасів, ймовірно, брали участь видатні українські майстри Лаврентій Пухало, Федор Сенькович, Микола Петрахович, використовуючи світлини, визначте, як ідеї Ренесансу пронизують ці шедеври.

Потрібно виокремити декоративне оздоблення, різьбярство по дереву, мармуру, яке замінило мозаїку. У зв'язку з поширенням книгодрукування, розвивається гравюра, перші українські гравюри – ілюстрації до «Апостола» і «Букваря» І. Федорова.

Завершуючи розгляд питання, зверніть увагу на музичну культуру. Вкажіть тогочасні музичні інструменти. Дайте характеристику жанрам церковної музики. Відмітьте зародження нового фольклорного жанру – епічної поезії: історичні пісні та думи. Наголосіть, що на основі церковних та народних обрядових дійств, а також завдяки школам з'явився театр. Наприкінці XVI – на початку XVII ст. зароджується вертеп – мандрівний музичний ляльковий театр.

Розглядаючи **п'яте питання**, потрібно пам'ятати, що від часу створення Запорозької Січі та формування козацтва, як окремої суспільної верстви, козаки репрезентували ранньомодерну Україну, позиціонуючи себе як захисників православної віри, прав і вольностей місцевого українського населення. Акцентуйте на тому, що їх внесок у збереження національних традицій та примноження і збереження культурної спадщини важко переоцінити. Козаччина формувалася у руслі українських генетичних джерел, в її основі містилися глибинні традиції українського народу. Охарактеризуйте зовнішній вигляд козака, його зброю, військово мистецтво, козацькі чесноти, спосіб життя. Обґрунтуйте, що і в теперішній час українців асоціюють з цими волелюбивими людьми.

На окрему увагу заслуговує проблема церковно-релігійного життя запорожців. Релігійність і духовність були надзвичайно вагомими критеріями відбору у своєрідну козацьку християнську республіку. Згадайте про вступ 1615 р. до Київського Богоявленського братства гетьмана Петра Сагайдачного разом з Військом Запорозьким, що зміцнило православну церкву і активізувало її життя, вкажіть на участь козаків у відновленні православного єпископату у Києві.

Потрібно зазначити, що паралельно з козацтвом виникає унікальний епос нашого народу – думи та кобзарство, що стають носіями історичної пам'яті в умовах бездержавності. Вкажіть, що ви знаєте про кобзарів. Охарактеризуйте тематику українських дум та зазначте їх музичний стиль.

У висновку слід підкреслити, що козацтво створило багатогранну, самобутню культуру, мало і має великий вплив на духовні процеси національної культури. Вочевидь, козацька культура – унікальне і неповторне явище, її феномен має барокове забарвлення, що стане предметом розгляду наступного практичного заняття.

Документи та матеріали

ІЗ СТАТУТУ ШКОЛИ ПРИ ЛЬВІВСЬКОМУ УСПЕНЬКОМУ БРАТСТВІ

8 жовтня 1587 р.

[...] Даскал, ілі учитель, сея школи має бити благочестив, разумен, смиреномудрий, кроток, воздержливий, не п'яница, не блудник, не лихоімець, не гнівлив, не завистник, не сміхостроїтель, не срамословник, не чародій, не басносказатель, не пособитель ересем, но благочестію поспішитель, образ благих во всем себе предпоставляюще, і всицевих добродітелех да будут і ученіци, якоже учитель їх. [...]

І даскал, взявши порученоє ему дітище, маєть его учити с промислом доброє науки. За непослушенство карати, не тиранский, но учительский, не вишше, но по силі, не распустне, но покорне і смиренне, не толико мире кий, но і вишше мирских. Аби тиж непилністю своєю ілі заздростю, ілі лукавством не зостал винен ні за єдиноґо Богу вседержателю і потом родичом его і ему самому, кгдиби час ему зволок, а его от іного чоґо забавил. [...]

Богатий над убогих в школі ничим вишший немают бити, толко самою наукою, плотию ж равно вси. [...]

Учити даскал і любити маеть діти вси заровно, як синов богатих, так і сирот убогих, і которіі ходят по улицам, живности просячи, як которий ведле сили научитис может, толко не пилній единого, ниж другого, учити. [...]

Сходитися мают хлопята до школи на годину певную, то єсть дня великаго на 9-ю годину, аби вси стали. Также тиж і інших дней менших, яко постановит даскал. І пуцати їх по науці додому в певную годину. [...]

Школи лвовское наука починається. Напервей научившися складов литер, потом к грамматики учать, при том же і церковному чину учать, читанью, спеванью. Также учать на кождий день, аби діти єдин другого питал по-грецку, аби ему отповідал по-словенску. [...]

Історія України : хрестоматія / упоряд. В.М. Литвин. Київ : Наук. думка, 2013. С. 159–160.

Питання для самоконтролю

1. Які протиріччя Ренесансу характеризують його культуру як перехідну від Середньовіччя до Нового часу? Якими були історичні обставини розвитку ранньомодерної української культури кінця XV – першої половини XVII ст.?
2. У чому полягають особливості української ренесансної культури? Кого з українських гуманістів ви знаєте?
3. Який вплив на культурний розвиток України мали братства? Чи простежується в їхній діяльності вплив ідей Реформації?
4. Чому колегія в Острозі вважається осередком ренесансної культури в Україні?
5. Що таке полемічна література? Назвіть імена визначних письменників полемістів.
6. У якому виді українського мистецтва найхарактерніше виявились ознаки ренесансного стилю?
7. Назвіть імена видатних архітекторів, малярів та скульпторів, що працювали на українських теренах у ранньомодерну добу.
8. Яке значення козацтва в утвердженні культурної самобутності українського народу?

Практичне заняття 3

УКРАЇНЬСЬКА ДЕРЖАВНІСТЬ в останній чверті XVII –XVIII ст.

План

1. Українська державність наприкінці XVII – на початку XVIII ст.
2. Наступ Росії на українську автономію та остаточна її ліквідація в XVIII ст.
3. Правобережна Україна наприкінці XVII – у XVIII ст.
4. «Вік Розуму» та феномен українського бароко.

Основні поняття: Друга Малоросійська колегія, камералізм, Коломацькі статті, Коломацькі чолобитні (петиції), Малоросійська колегія, Московські статті, «Правління гетьманського уряду», Решетилівські статті, «Рішительні пункти», «Решительный указ».

Персоналії: Апостол Данило, Гордієнко Кость, Катерина II, Мазепа Іван, Орлик Пилип, Петро I, Палій Семен, Полуботок Павло, Розумовський Кирило, Рум'янцев Петро, Скоропадський Іван.

Рекомендовані теми есе

1. Зміцнення автономії Гетьманщини за правління Івана Мазепи.
2. Правобережна Україна в державних проектах Речі Посполитої, Османської імперії, Гетьманщини та Росії кінця XVII – початку XVIII ст.
3. Наступ царської влади на автономію Гетьманщини: від Петра I до Катерини II.
4. Діяльність Д. Апостола та К. Розумовського в умовах інкорпораційної та інтеграційної політики російської влади.
5. Суперечлива роль Запорозької Січі в українській державницькій традиції кінця XVII – XVIII ст.

Література: [2]; [4]; [5]; [6]; [8]; [9]; [10]; [11]; [15]; [25]; [26]; [30]; [34]; [37]; [45]; [47]; [49]; [50]; [51].

Методичні рекомендації

Розглядаючи **перше питання**, зосередьте увагу на державно-правовому статусі Гетьманщини (Лівобережної), яка стала центром політичного, економічного і культурного життя наприкінці XVII – на початку XVIII ст. Кінець XVII ст. став періодом виходу українського гетьманства з періоду Руїни за правління І. Самойловича та І. Мазепи. Обидва гетьмани ставили за мету посилення гетьманської влади, об'єднання українського гетьманства, тобто приєднання Правобережної України. Слід підкреслити негативне ставлення І. Самойловича (яке поділяв І. Мазепа) до російсько-польських переговорів та наступного укладення «Вічного миру» 1686 р. між Московським царством і Річчю Посполитою. Цей договір, укладений на основі Андрусівського перемир'я 1667 р., закріпив поділ українських земель між сусідніми державами. Після скасування владою Речі Посполитої Гетьманщини на Правобережжі, українська державність у формі гетьманщини залишилася лише на Лівобережжі.

Візьміть до уваги, що Гетьманщина була автономним, а не самостійним політичним утворенням. Державно-політичний статус Гетьманщини традиційно визначався україно-російськими договірними статтями. Прийшовши за підтримки московського князя та воєводи В. Голіцина до влади, І. Мазепа продовжив політику І. Самойловича та домогся досить широкої автономії Гетьманщини. Хоча Коломацька угода 1687 р. передбачала суттєві обмеження влади гетьмана царським урядом і закріпленням ставлення до «Малоросійського краю» як частини «их царского Пресветлого Величества Самодержавной державы», І. Мазепа домогся затвердження нових Московських статей 1689 р., які скасували низку найважливіших положень Коломацької угоди, суттєво обмеживши можливості російського втручання в справи гетьманської України.

Проявами зміцнення гетьманської влади є відмова І. Мазепи від скликання загальновійськової козацької ради, перетворення ради старшин на дорадчий орган, одноосібне призначення полковників, наміри передання гетьманства у спадок своїм племінникам (І. Обидовському, згодом А. Войнаровському), проведення широкої зовнішньополітичної діяльності.

Ситуація, яка склалася на Правобережній Україні з початком Північної війни та Паліївщиною, сприяла реалізації ідеї об'єднання

українського гетьманства. У червні 1704 р. відповідно до наказу Петра I Мазепа на чолі козацьких військ перейшов кордон і ступив на територію Київського воєводства. Результатом походу І. Мазепи на Правобережжя було його фактичне приєднання до Гетьманщини.

Окрему увагу зверніть на питання зміни І. Мазепою політичного курсу, переходу на бік шведів. Україно-шведські контакти розпочалися навесні 1708 р., а у червні 1708 р. була укладена україно-шведська угода. На основі вивчення низки джерел, серед яких «Вивід прав України», складений П. Орликом у 1712 р., «Летописное повествование о Малой России», повідомлення австрійського дипломата у Стамбулі Тальмана, проаналізуйте зміст цієї угоди, наведеної нижче. Зауважте, що попри наявність об'єктивних передумов для такої зміни політичного курсу (посилення гноблення населення Гетьманщини царським урядом в умовах початку Північної війни; обмеження станових прав козацтва; порушення Петром I питання про необхідність ліквідації інституту гетьманства та козацького війська, що означало б ліквідацію української автономії; відмова Петра I у допомозі І. Мазепі в умовах загрози вторгнення в Україну союзника Карла XII С. Лещинського), спонукання гетьмана до активних дій з боку частини старшини І. Мазепа до останньої миті вагався стосовно переходу на бік шведів і, відповідно, не провів підготовчу роботу, не опікувався створенням прошведської коаліції, ускладненням становища російських військ в Україні. Неочікуване наближення шведських військ і указ Петра I перетворити Стародубський полк на випалений край підштовхнули І. Мазепу до рішучих дій. Для України поразка Карла XII та його союзника гетьмана І. Мазепи в Полтавській битві 1709 р. мали низку наслідків: утрата українського півдня на користь татар і турків; утрата Правобережної України на користь поляків; активізація царської політики, спрямованої на поступове знищення усіх ознак української державності, її «інституціональної інкорпорації» та інтеграції населення до нової загальноімперської структури суспільства.

Розгляньте «Конституцію» Пилипа Орлика, яка, разом з іншими документами, дає уявлення про погляди козацької верхівки початку XVIII ст. на українську державність. Відповідно до них, військо запорозьке трактувалось як автономна держава під протекторатом легітимного монарха (Карла XII).

Під час висвітлення **другого питання** запам'ятайте, що провідною тенденцією післяполтавського періоду існування

Гетьманщини стало неухильне систематичне знищення української автономії, незважаючи на показове тимчасове відновлення інституту гетьманства.

Фактично припиняється традиція укладення договірних статей між царем і гетьманом. Відповідно до «Решительного указу», прийнятого Петром I у відповідь на Решетилівські статті новообраного (насправді, новопризначеного) гетьмана І. Скоропадського, автономія Гетьманщини не ліквідовувалася, однак перетворювалася на формальність. При гетьмані з'явилася посада міністра-резидента, який мав стежити за гетьманом і старшиною. Ігноруючи права України та її гетьмана, цар сам призначав полковників, переважно не українців, які ставали виконавцями царської політики в Україні: своїми діями дискредитували український державний устрій, а також старшинську верству в очах народу. Підпорядкованою меті поступової ліквідації автономії Гетьманщини була політика Петра I, спрямована на ослаблення її живої сили (наприклад, проведення «каналних робіт»), руйнування України як самостійного економічного організму шляхом регламентації українського імпорту-експорту, утисків українського культурного життя.

Найбільшим руйнівний характер на владно-управлінську сферу гетьманщини мало створення навесні 1722 р. Малоросійської колегії, яка фактично ділила з гетьманським урядом владу. Необхідність її запровадження обґрунтовувалася розладом життя Гетьманщини, акцентувалася увага на непорядках у роботі Генерального суду, Генеральної канцелярії, фінансах тощо. Слід взяти до уваги, що запровадження Малоросійської колегії було пов'язане з заходами царського уряду, спрямованими на реформування системи державного управління Російської імперії шляхом запровадження державних установ, які діяли на колезьких засадах. Аналізуючи повноваження Малоросійської колегії, зверніть увагу на її пріоритетні напрямки діяльності в Україні (податкова політика, політичний нагляд), визначені Петром I у таємній інструкції президентові Вельямінову.

Зазначте, що останнім відкритим проявом опозиції старшини централізаторській інкорпораційній політиці царської влади стала активна діяльність наказного гетьмана П. Полуботка з реформування суду, протидії хабарництву і волокиті в провінційних судах, а також погрози суворим покаранням старшині за утиски населення. За його дорученням козацька старшина склала подання

Петру I (Коломацькі петиції або чолобитні) про вибір гетьмана і повернення Україні прав. Роздратований цар наказав заарештувати П. Полуботка та його соратників і ув'язнити у Петропавлівській фортеці.

Надалі діяльність імперських органів правління Гетьманщиною чергується з періодами відновлення гетьманства в особі Д. Апостола (1727–1734) та К. Розумовського (1750–1764). При цьому не йшлося про відновлення автономних прав Гетьманщини. Діяльність останніх гетьманів є можливою лише в рамках, дозволених загальноімперською владою. Зокрема, «Рішительні пункти», отримані Д. Апостолом як відповідь на його пропозиції, мали форму указу царського уряду гетьманові, значно обмежували права та вольності Гетьманщини, були покликані регулювати її внутрішнє життя як складової частини єдиної держави.

З огляду на вищезазначене, проаналізуйте діяльність Малоросійської колегії та «Правління гетьманського уряду», характеризуючи їх повноваження, заходи в галузі адміністративного управління, судочинства, фінансів, зближення українців з росіянами. Зверніть увагу підпорядкування Гетьманщини Сенату, що свідчило про її сприйняття як провінції Російської імперії.

Дайте характеристику та оцінку діяльності Д. Апостола та К. Розумовського.

Розглядаючи питання остаточної ліквідації посади гетьмана у 1764 р., передання управління Гетьманщиною Другій Малоросійській колегії на чолі з П. Рум'янцевим (1764–1786 рр.), зверніть увагу, що ліквідація решток автономії Гетьманщини відбувалася в рамках уніфікаційної та централізаційної політики Катерини II, характерної для «просвіченого абсолютизму». Зважаючи на це, проаналізуйте «Постанови Катерини II князю О. О. Вяземському при вступі його на посаду генерал-губернатора». На відміну від «національної парадигми» історіописання, яка описує політику імперського уряду у XVII–XVIII ст. у категоріях російського імперіалізму та великодержавної колоніальної політики, наступу на мову, національні культурні традиції, альтернативна інтерпретація української історії цього періоду пропонує погляд «на скасування козацьких автономій у контексті модернізаційних перетворень уряду Катерини II, інспірованих німецькими теоріями камералізму і добре керованої поліцейської держави, а також ідеями

Просвітництва». Цим зумовлене остаточне скасування гетьманства як історичного релікту.

Царський уряд здійснив низку заходів для зниження політичної активності позбавленої власної державності української шляхти, серед яких відмежування старшини від рядового козацтва (ліквідація принципу виборності старшин на сотенному рівні, надання козацькій старшині права обирати предводителів, депутатів у Законодавчу комісію), дозвіл купувати вотчинні села, поширення на українську шляхту дії Жалуваної грамоти дворянству у 1785 р. Це забезпечило умови для остаточної інкорпорації українських земель Російською імперією: у 1782 р. територія лівобережної України у складі Київського, Чернігівського, Новгород-Сіверського намісництва була включена до її складу. Організація суспільно-політичного життя в цих намісництвах відбувалася згідно положення губернської реформи 1775 р.

Зверніть увагу на ліквідацію протягом 1763–1765 рр. полкового устрою на території Слобожанщини, де було створено Слобідсько-Українську губернію з центром у Харкові, а також знищення Запорозької Січі у 1775 р.

Розгляд **третього питання** передбачає характеристику змін, які відбулися у державно-політичному устрої та державній приналежності Правобережної України наприкінці XVII – протягом XVIII ст. Зверніть увагу на зміни державної приналежності Правобережної України відповідно до Бахчисарайського договору 1681 р. між Московським царством та Туреччиною, Вічного миру 1686 р. між Річчю Посполитою та Московським царством, Карловицького мирного договору 1699 р. між Польщею та Туреччиною. Прослідкуйте залежність політики польського уряду щодо тимчасового відновлення, а згодом скасування козацтва на території Правобережної України від зовнішньополітичних невдач чи успіхів Польщі. Розглядаючи Паліївщину в державотворчому контексті, охарактеризуйте плани С. Палія стосовно возз'єднання Правобережної України з Лівобережною, обставини приєднання Правобережної України до Гетьманщини (Лівобережної) І. Мазепою та відновлення останнім на території Правобережжя полкової адміністрації, найвідоміших козацьких центрів – Чигирини та Умані, розгортанням нового етапу козацької колонізації.

Окремо розгляньте питання спроб П. Орлика відновити українську державність шляхом укладення військово-політичного договору з кримським ханом та здійснення походу на Правобережжя

у 1711 р., вступу у війну Росії та російсько-турецького Прутського договору, після підписання якого з'явився указ Петра I про переселення правобережних козацьких полковників на лівий берег.

Зверніть увагу на сучасні підходи до розгляду такої суперечливої і неоднозначної події, якою є гайдамацьке повстання 1768 р. Коліївщина. Воно стосується різних аспектів зовнішньої та внутрішньої політики Російської імперії, Речі Посполитої, Османської імперії. Коліївщина провокувала російсько-турецьку війну, переможницею з якої несподівано для себе вийшла Росія, яка приєднала до своїх володінь на півдні частину колишніх причорноморських територій Туреччини. Зміни південних кордонів Росії зробили непотрібним Запорожжя. Коліївщина сприяла подальшому послабленню Польщі, наслідком чого стали її наступні поділи. Результатом поділів став перехід територій Правобережної України до складу Австрії та Росії, в складі яких впродовж наступного століття відбувався розвиток українських земель.

Розглядаючи **четверте питання**, охарактеризуйте розвиток української культури наприкінці XVII – протягом XVIII ст. Слід взяти до уваги накладення в цю епоху одна на одну двох історико-культурних характеристик – бароко та Просвітництва.

Зверніть увагу на взаємозв'язок державно-політичного життя Гетьманщини та тенденціями розвитку культури. Зокрема, найбільше піднесення української культури пов'язане з діяльністю гетьмана І. Мазепи. Дайте характеристику діяльності українських гетьманів у царині культурного життя.

Розкажіть про розвиток освіти, науки та друкарства. Охарактеризуйте розвиток початкової, середньої та вищої ланок освіти. Зверніть увагу на зв'язок розвитку освіти з релігійно-церковною політикою, громадським життям. Визначте особливості розвитку освіти на західноукраїнських землях, на території Гетьманщини. Охарактеризуйте роль та значення для розвитку освіти та науки Києво-Могилянської академії. Акцентуйте увагу на діяльності видатних вчених, письменників, митців, які там працювали: Л. Баранович, В. Ясинський, Д. Туптало, Ф. Прокопович, С. Полоцький, Г. Кониський, І. Гізель та ін. Дайте характеристику місця Києво-Могилянської академії в історії культурних зв'язків зі слов'янськими народами, зокрема, з урахуванням доробку українців, які проживали в містах Росії.

Характеризуючи розвиток друкарства, назвіть види друкарень, найвідоміші друкарні на українських землях. Зверніть увагу на

переслідування з боку Москви, яких зазнали Києво-Печерська, Чернігівська друкарні після підпорядкування Київської митрополії Московській патріархії (1686 р.) та їх поступовий занепад унаслідок указу Петра I від 5 жовтня 1720 р., за яким започатковувалася цензура і фактично заборонялася українська мова.

Конкретними прикладами проілюструйте феномен українського бароко в архітектурі, образотворчому, музичному, театральному мистецтві, літературі. Розкрийте світоглядні та естетичні особливості українського бароко. Поясніть поняття «козацьке бароко», «мазепинське бароко». Охарактеризуйте Київ і Чернігів як архітектурні центри, що розвивали традиції мурованого зодчества з яскраво вираженими національними рисами. Розкажіть про діяльність видатних архітекторів, що створили барокові споруди на українських землях: І. Григорович-Барський, Й. Шедель, Б. Растреллі, П. Неєлов, С. Ковнір та ін.

Розповідаючи про розвиток образотворчого мистецтва, визначте притаманні йому риси (виникнення особливих жанрів, суто українське відтворення образів, добір технічних прийомів тощо); ілюструючи конкретними прикладами, дайте характеристику монументальному стінопису, портретному живопису (зокрема, зверніть увагу на жанр парсуни), пейзажному та побутовому живопису, іконопису, мистецтву гравюри. Розкажіть про найвідоміші центри малярства епохи бароко, видатних художників і скульпторів того часу: М. Петрахович, І. Руткович, Й. Кондзелевич, Ю. Шимонович, І Щирський, Г. Левицький, Л. Тарасевич, І. Мигура, Д. Левицький, В. Боровиковський, Й. Пінзель та ін.

Розкрийте особливості розвитку музичного барокового мистецтва та музичної освіти кінця XVII–XVIII ст. Які вокальні жанри отримали розвиток? Назвіть центри музичної освіти. Охарактеризуйте творчість М. Березовського, Д. Бортнянського, А. Веделя.

Дайте характеристику українського театру XVIII ст., зокрема таких його жанрів, як містерії, драма. Розкажіть про інтермедії та інтерлюдії, вертепні вистави. Зверніть увагу, що саме інтермедії започаткували український театр.

Розкрийте жанрову (полемічні твори, ораторсько-проповідницька проза, паломницька проза, мемуарно-історичні твори, прозова новела, драма, поезія) та тематичну різноманітність літератури цього періоду. Охарактеризуйте літописи Самовидця,

Григорія Грабянки та Самійла Величка, зверніть увагу на відображення в цих творах окремих аспектів державної ідеї. Наприкінці XVIII ст. виникла ще одна пам'ятка мемуарно-історичної прози – «Історія Русів», у якій відображено події від давніх часів до 1769 р. Характеризуючи творчість Г. Сковороди, зверніть увагу на відображення в ній двох історико-культурних епох: вона підбиває підсумок розвитку барокової літератури і одночасно започатковує просвітницький реалізм. Дайте характеристику жанрової різноманітності творчості Г. Сковороди, його філософської системи – філософії серця.

Підсумовуючи, потрібно зазначити, що українська культура кінця XVII–XVIII ст. є однією з найважливіших епох національної історії, «відзначається взаємодією середньовічної спадщини, барокової освіченості та елементів перед просвітницької ідеології та просвітництва», значний вплив на її формування справило козацтво, національно-визвольний рух і українська державницька традиція.

Документи та матеріали

З ДОГОВОРУ МІЖ ШВЕДСЬКИМ КОРОЛЕМ КАРЛОМ XII ТА УКРАЇНСЬКИМ ГЕТЬМАНОМ І. МАЗЕПОЮ

29–30 жовтня 1708 р.

1. Й.К.В. зобов'язуються обороняти Україну і прилучені до країни козаків землі й негайно вислати туди задля цього помічні війська, коли вимагатиме того потреба і коли помочі цієї проситимуть князь і стани. Війська ці, вступаючи в країну, будуть під командою шведських генералів, але під час операцій на Україні. Й.В. довірить керування ними князеві та його наступникам і це триватиме доти, доки Україна потребуватиме того війська, котрому Й.К.В. видаватиме платню, а козаки постачатимуть хліб і харчі.

2. Все, що воюється (буде здобуто – *укладач*) з бувшої території Московщини, належатиме на підставі воєнного права тому, хто цим заволодіє, але все те, що – як виявиться, належало колись українському народові, передається й задержиться при українському князівстві.

3. Князь і стани України, згідно з правом, яким досі користувалися, будуть заховані (збережені – *укладач*) і вдержані на всім просторі Князівства і частин, прилучених до нього.

4. Іван Мазепа законний князь України, жодним способом не може бути нарушений у володінні цим князівством, по його смерті,

яка – треба сподіватися – не наступить ще довго, стани України заховать (збережуть – *укладач*) всі вольності згідно з своїми правами стародавніми законами.

5. Нічого не зміниться в тому, що досі зазначено, щодо герба й титулу князя України Й.К.В. не зможемо ніколи присвоїти цей титул і герб.

6. Для більшості забезпечення як цього договору, так і самої України, князь і стани передадуть Й.К.В. на весь час, поки тягтиметься ця війна, а з нею й небезпека, деякі з своїх городів, а саме: Стародуб, Мглин, Батурин, Полтаву, Гадяч.

Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Збірник документів і матеріалів / за заг. ред. А.П. Коцура, Н.В. Терес. Київ-Чернівці : Книги–XXI, 2008. С. 239–240.

Питання для самоконтролю

1. Наведіть факти, які свідчать про посилення гетьманської влади під час правління І. Мазепи. Як змінилося правове та державно-політичне становище Гетьманщини за його гетьманування?
2. Спираючись на документи та факти суспільно-політичного та економічного життя Гетьманщини та Слобожанщини 20-х – початку 60-х рр. XVIII ст. дайте характеристику політиці наступу російської влади на автономні права Гетьманщини.
3. Охарактеризуйте та дайте оцінку діяльності К. Розумовського в контексті збереження автономних прав Гетьманщини.
4. Які зміни в політико-правовому та територіально-адміністративному устрої українських земель відбулися внаслідок скасування гетьманства та діяльності Другої Малоросійської колегії?
5. Як змінювалася державна приналежність Правобережної України наприкінці XVII – у XVIII ст.?
6. Чому спроби відновити українську державність на Правобережній Україні на початку XVIII ст. виявилися невдалими?
7. Дайте визначення феномену українського бароко. Під впливом яких факторів формується українське бароко?
8. Назвіть характерні риси українського бароко в архітектурі, живописі, літературі, музичному мистецтві?

Практичне заняття 4

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ТА АВСТРО-УГОРСЬКОЇ ІМПЕРІЙ (1900–1917 рр.)

План

1. Державна ідея в програмах українських політичних партій Наддніпрянщини та на західноукраїнських землях.
2. Проблема української державності в політичних проєктах та діяльності українських політичних партій та організацій Наддніпрянщини і в західноукраїнських землях напередодні та в роки Першої світової війни.
3. Розвиток української культури на початку ХХ ст.

Основні поняття: державна автономія, модерн, національно-державна автономія, конституційно-демократична партія (кадети) Наукове товариство імені Шевченка (НТШ), «Самостійна Україна», федералізм.

Персоналії: Антонович Дмитро, Бачинський Юліан, Винниченко Володимир, Грінченко Борис, Городецький Владислав, Грушевський Михайло, Міхновський Микола, Порш Микола, Єфремов Сергій, Франко Іван.

Рекомендовані теми есе

1. Українські політичні партії Наддніпрянщини в боротьбі за українську державність.
2. Українці в I та II Державних думах.
3. Погляди Ю. Бачинського та М. Міхновського на самостійну українську державу.
4. «Щедрик» – це Україна, яку знає весь світ.
5. Початок авіаери на українських теренах.

Література: [2], [4], [5], [8], [10], [12], [14], [25], [34], [44].

Методичні рекомендації

Готуючись до відповіді на **перше питання** потрібно мати на

увазі, що в кінці XIX – на початку XX ст. виникають перші українські політичні партії спочатку на західноукраїнських землях, а потім в Наддніпрянській Україні. Поясніть чому цей процес відбувався саме в такій послідовності? Далі дайте характеристику партіям на західноукраїнських землях (РУРП, УНДП та УСДП) та з'ясуйте, яку форму державності вони декларували в своїх програмах. Слід врахувати, що подібні процеси відбувались і в Наддніпрянщині. Висвітліть утворення на цій території українських політичних партій (РУП, УДП, УНП, УРДП, УРП, УСП, УПСР, УСДРП) та з'ясуйте які форми державності вони пропонували в своїх програмах. Зокрема, в якій спосіб вони планували досягти поставлену мету, в чому полягали їх стратегічні та тактичні розбіжності? Висвітліть діяльність української думської громади в I та II Державних думах. Зазначте як вплинула революція 1905–1907 рр., а потім політична реакція на позицію українських політичних партій.

При відповіді на **друге питання** слід врахувати, що українські землі напередодні Першої світової війни посідали важливе місце в геополітичних планах країн Троїстого союзу та Антанти, зокрема висвітліть плани Австро-Угорщини, Німеччини та Російської імперії щодо українських земель. Слід врахувати, що на початку вересня 1914 р. російська армія окупувала значну територію Східної Галичини та Буковину. Зокрема, для управління цими землями було створено Галицьке генерал-губернаторство, що фактично потягло за собою тимчасове об'єднання території Наддніпрянщини та західноукраїнських земель під російською владою. Поясніть чим були обумовлені розбіжності у ставленні до війни українських політичних партій у Наддніпрянщині та на західноукраїнських землях. Зупиніться на висвітленні діяльності Головної Української Ради (ГУР) Загальної Української Ради (ЗУР – К. Левицький), Союзу визволення України (СВУ – В. Дорошенко, А. Жук, О. Скоропис-Йолтуховський та ін), а також Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП – М. Порш, С. Петлюра, П. Стебницький) та Товариства українських поступовців (ТУП – В. Винниченко, М. Грушевський, Д. Дорошенко, С. Петлюра, П. Стебницький, І. Шраг та ін.).

Розглядаючи **третє питання**, насамперед треба звернути увагу на особливості культурних процесів в кінці XIX – початку XX ст. в українських землях під владою Російської та Австро-Угорської імперій. Зверніть увагу як вплинули суспільно-політичні події в

Російській імперії і тимчасове надання царським маніфестом від 17 жовтня 1905 р. демократичних свобод на культурне життя Наддніпрянщини (поява легальної україномовної преси («Хлібороб», «Рада», книговидавництва, товариств «Просвіта» тощо).

Пояснить чим була викликана поява нової української прози та назвіть її представників. Висвітлить розвиток українського театру та музичного мистецтва на Наддніпрянщині так в західноукраїнських землях (О. Бачинський, А. Вахнянин, М. Заньковецька, М. Кропивницький, С. Крушельницька, М. Леонтович, М. Лисенко, О. Мишуга, Саксаганський Панас, М. Старицький, М. Садовський).

Зупиніться на розвитку архітектури, образотворчого мистецтва та живопису (С. Васильківський, О. Вербицький, М. Верьовкін, П. Війтович, М. Гаврилко, В. Городецький, К. Жук, В. Іщенко, В. і Ф. Кричевські, І. Левинський, К. Малевич, О. Новаківський, М. Паращук, М. Самокиш, М. Сосенко, І. Труш).

Висвітлить розвиток науки та техніки в українських землях, зокрема історію авіації Д. Григорович, М. Делоне, О. Ляпунов, Л. Мацієвич, І. Мечников, П. Нестеров. Зупиніться на характеристиці суспільно-політичного та історіографічного значення праць М. Грушевського «Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства» та «Історія України-Руси».

Документи та матеріали

З ПРОГРАМИ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ ПАРТІЇ

Українська Народна Партія єсть партія робітницької маси українського народу; єсть партія Українського міського і сільського пролетаріату. Усіх Українців, хто виробляє, продукує, хто живе з власної праці, усіх, кого визискують і кривдять: робітників фабрик і заводів, сільських і міських, робітників-ремісників, робітників транспорту і торгівлі, робітників інтелігентних фахів, хліборобів-наймитів і тих, хто робить на власнім ґрунті, але без наймової праці, – усіх їх має об'єднати Українська Народна Партія для боротьби з пануючими, гноблячими і визискуючими. Українська Народна Партія визнає соціалістичний ідеал як єдиний, котрий може остаточно задовольнити український і інші народи, знищити визиск, безправ'я, знищить сучасний устрій, збудований на насиллі, при мусі, нерівності і пануванні. Цей ідеал такий: взагалі, знявдя

виробу – фабрики і заводи на землі, оселеній українським народом, мусять належати Українцям-робітникам, а земля (рілля) – Українцям-хліборобам.

1. Головні завдання Української Народної Партії – просвітити, освідомити Українців – робітників і хліборобів з боку розуміння їх національних і класових інтересів.

2. Зорганізувати освічений і свідомий своїх інтересів український пролетаріат у Всеукраїнський союз Українців-робітників.

3. Зорганізувати так само Українців-хліборобів у Всеукраїнський союз хліборобів-Українців.

Необорна спільна сила з'єднаних українців – робітників і селян учинить захват політичної власті на Україні, знищить визиск, насилля, нерівність і утворить непідлеглу Україну – Республіку вільних працюючих людей. Аби досягнути свої завдання, Українська Народна Партія лічить необхідним і доконечним: Українці-робітники мають свої організації економічного і політичного характеру, мають свої каси і свою програму діяльності. Так само і хлібороби.

[...] Українські робітники складають свою незалежну робітницьку партію, яка в своїй діяльності не підлягає ніяким обмеженням і контролю, бо знають, що тільки свої власні організації, своя власна робітницька партія можуть оборонити інтереси українського пролетаріату; що тільки свої власні організації дадуть українському пролетаріату політичну і економічну силу, яка забезпечить його від утисків і визиску. [...] Свідомому робітнику-Українцю зовсім не секрет той факт, що робітники і селяни – поляки хочуть захватити політичну вдасть на своїй землі, Москалі на своїй, Литовці на своїй. Свідомий Українець-робітник знає, що ніхто не прийде, аби захватити політичну власть на Україні, – віддати потім її до рук українського пролетаріату. Свідомий Українець-робітник знає, що визволення українського пролетаріату єсть справа самого українського пролетаріату і нікого більше. Український пролетаріат мусить захватити політичну власть на Україні, аби забезпечити собі щасну будучину. [...].

Історія України : хрестоматія / упоряд. В.М. Литвин. Київ : Наукова думка, 2013. С. 481–482.

Питання для самоконтролю

1. Чому на базі РУП утворюються нові політичні партії?
2. Чим відрізнялися між собою ставлення до майбутніх форм української державності в програмних документах та діяльності українських політичних партій Наддніпрянщини, чим вони були викликані?
3. Які були моделі української державності в програмних документах та політичних проєктах на західноукраїнських землях?
4. З'ясуйте плани європейських країн щодо українського питання напередодні та під час Першої світової війни (1914–1918 рр.).
5. Яким було становище української освіти у складі Австро-Угорської та Російської імперій на початку ХХ ст.?
6. Які видатні твори літератури і мистецтва створили українські митці на початку ХХ ст.?
7. У чому виявилась національна своєрідність української культури зазначеного періоду?
8. Яке значення для української культури мала спадщина авангардистів 1900–1910 рр.?

Практичне заняття 5

ВІДНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ (1917–1921 рр.).

План

1. Державотворча діяльність Української Центральної Ради: від автономії до незалежності.
2. Українська держава П. Скоропадського.
3. Західноукраїнська Народна Республіка.
4. Відновлення УНР. Боротьба за владу у 1919–1921 рр.
5. Розвиток української культури в 1917–1921 рр.

Основні поняття: Генеральний секретаріат, гетьманат, громадянська війна, отаманщина, Директорія, українізація, Українська революція, Універсал, Центральна Рада.

Персоналії: Вернадський Володимир, Винниченко Володимир, Голубович Всеволод, Грушевський Михайло, Махно (Міхненко) Нестор, Омелянович-Павленко Михайло, Петровський Григорій, Петрушевич Євген, Петлюра Симон, Скоропадський Павло.

Рекомендовані теми есе

1. Михайло Грушевський як політичний діяч.
2. Центральна Рада – від автономії до незалежності України.
3. Держава Павла Скоропадського у зовнішньополітичному контексті.
4. Акт Злуки УНР і ЗУНР – втілення ідеї соборності та національної консолідації України.
5. Тенденції розвитку культури в Україні (1917–1921 рр.).

Література: [4-5]; [9-12]; [14]; [18]; [21]; [28]; [31]; [48]; [53].

Методичні рекомендації

Розглядаючи **перше питання**, слід з'ясувати політичне становище в Україні після перемоги Лютневої революції, позиції Тимчасового уряду та загальноросійських і національних політичних партій, що діяли в Україні. Лютий 1917 р. поклав початок новому етапу боротьби за державне відродження України – Українській революції 1917–1921 рр., першим кроком якої було створення Української Центральної Ради (УЦР) на чолі М. Грушевським. Проаналізуйте її склад та діяльність спочатку як громадської організації, а після рішень Всеукраїнського національного Конгресу, як парламентської інституції. Акцентуйте увагу на основних державотворчих заходах УЦР: проголошені автономії України (Перший Універсал), створені власного виконавчого органу – Генерального секретаріату, військових структур та ін. УЦР до кінця квітня 1918 р. прийняла майже 100 правових актів різного державотворчого спрямування, стала світочем національного державотворення.

Розкрийте причини прийняття Другого Універсалу та ситуацію в країні, що склалася восени 1917 р. З'ясовуючи соціально-політичні зміни в Україні після жовтневого перевороту 1917 р. в Петрограді, розкрийте історичне значення III Універсалу – проголошення Української Народної Республіки та представлену в

ньому широку програму перетворень. При цьому усвідомте складнощі стосунків між УЦР і радянською Росією, сутність їх конфронтації та Маніфесту РНК РРФСР від 4 грудня 1917 р. з ультимативними вимогами до УЦР. Український уряд відкинув цей ультиматум, що спричинило початок військових дій радянської Росії проти УНР. При цьому розкрийте позицію харківського уряду та згадайте наказ В. Антонова-Овсієнка про загальний наступ більшовицьких військ проти УНР і його наслідки.

Зверніть увагу на заходи Центральної Ради та Генерального секретаріату для припинення російської агресії. Серед них – створення Особливого комітету оборони України (М. Порш, С. Петлюра, В. Єщенко), постанова Генерального секретаріату 26 грудня 1917 р. про формування армії УНР, у тому числі Військово-повітряних сил та його звернення до громадян України та солдатів 2 січня 2018 р.

Покажіть причини появи епохального документу УЦР – IV Універсалу, який започаткував створення незалежної Української Народної Республіки. Висвітлюючи зовнішню політику УНР, зупиніться на ході переговорів УЦР з державами німецько-австрійського блоку в Бресті, направлених на збереження української держави, умовах підписаного Брестського мирного договору. Завершуючи розгляд питання, розкрийте державотворчу діяльність УНР до квітня 1918 р., втручання окупаційних властей у внутрішні справи УНР, повстання збільшовизованих солдатів та червоноармійців, спроби організувати дієвий опір агресорам, у тому числі бій під Крутами 16 січня 2018 р., рішення останньої сесії УНР, серед яких особливе місце посідає прийняття Конституції УНР. Визначте здобутки та прорахунки в діяльності УЦР.

При вивченні **другого питання**, рекомендуємо розкрити причини зміни влади, державного перевороту на чолі з гетьманом П. Скоропадським. Покажіть цілі і завдання гетьманської держави, її внутрішню та зовнішню політику, ставлення до неї різних політичних сил в Україні та за її межами. Розглядаючи позитивні зміни, відзначте економічне піднесення, відродження промисловості, відкриття банків тощо. Гетьманський уряд працював над створенням дієздатної української армії (планувалося створення 8 армійських корпусів і 4 кавалерійських дивізій, гвардійської дивізії та спеціальних частин). 24 липня 1918 р. було прийнято урядовий закон про загальну військову повинність, а мобілізацію в армію передбачалося почати в жовтні. До складу військових сил України

входили Чорноморський флот, формування якого було складним, як і військово-повітряних сил. Акцентуйте на важливих заходах Гетьманату щодо деполітизації військовозобов'язаних, що дало змогу урядові на певний час послабити вплив політичних партій на військові частини й зміцнити дисципліну.

Розглядаючи діяльність різних політичних партій, визначте їх стратегію і тактику, відношення до Гетьманату. Розкрийте процес утворення в травні 1918 р. опозиційного «Українського національно-державного союзу», до якого увійшла більшість учасників політичного руху, серед яких соціалісти-самостійники, соціалісти-федералісти, Трудова партія та ін. Покажіть зростання повстанської боротьби, яка виникла як форма демократичного національного руху проти сваволі окупантів і гетьманського режиму, його сприяння консолідації антигетьманських сил (організація у серпні 1918 р. Українського національного союзу (УНС)). Підкресліть, що метою міжпартійного УНС, який з вересня 1918 р. очолив В. Винниченко, було створення суверенної демократичної української держави парламентського типу. Розкрийте практичні дії опозиційних сил.

Завершуючи розгляд цього питання, з'ясуйте причини зміни курсу гетьманської держави у листопаді 1918 р., характер кризи гетьманату, яка призвела його до його краху та приходу до влади Директорії УНР.

У третьому питанні, розглядаючи створення Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) та її державотворчі перетворення, розкрийте процес формування урядово-адміністративного апарату (Українська Національна Рада, Рада державних секретарів) і запровадження символіки ЗУНР. Покажіть діяльність керівництва ЗУНР в галузі внутрішньої та міжнародної політики, боротьбу за возз'єднання західноукраїнських земель (Галичини, Буковини, Закарпаття). Акцентуйте увагу на процесі об'єднання УНР та ЗУНР, прийнятті Акту злуки 22 січня 1919 р., перейменуванні ЗУНР на Західну Область Української Народної Республіки (ЗОУНР). Висвітліть перемовини з представниками країн Антанти та боротьбу проти польських окупаційних військ. На завершення питання розкрийте причини втрати ЗОУНР у 1919 р. контролю над власною територією.

Висвітлення четвертого питання почніть з розгляду сутності внутрішньої та зовнішньої політики Директорії Української Народної Республіки, її Декларації, а також покажіть різні підходи керманів Директорії у визначенні принципів державотворчих

питань. Зверніть увагу на взаємовідносини УНР із ЗУНР, їх Акт злуки, а також на причини невдач українських урядів. При цьому покажіть, що вищим органом влади УНР номінально був Конгрес трудового народу України (Трудовий конгрес) – революційне представництво організованих працюючих мас, і що в основу формування нової системи влади було покладено класовий «трудовий принцип». З'ясуйте сутність такого явища як «отаманщина», що виникла за часів Директорії.

Проаналізуйте, чому більшовики захопили владу в Україні на початку 1919 р., рішення III Всеукраїнського з'їзду Рад. Покажіть сутність денікінщини і боротьбу проти неї. Радимо розкрити питання причин підтримки українським населенням радянської влади. З'ясуйте, коли закінчилася фронтальна боротьба війська УНР за незалежність? Охарактеризуйте особливості повстансько-партизанського руху опору більшовицькій владі, методи та форми, якими радянська влада була встановлена на українській землі, її політику «воєнного комунізму».

Розкрийте політичні події в Україні після підписання Варшавського договору (квітень 1920 р.) – укладання Варшавської угоди, що заклало фундамент тривалого українсько-польського альянсу і надало примарний шанс на перемогу навесні 1920 р. та утвердження української держави. Згадайте про укладене перемир'я 12 жовтня 1920 р. між Польщею і Росією без узгодження з УНР та підписання Ризького мирного договору 18 березня 1921 р. між Польщею, з однієї сторони, та РСФРР і УСРР з другої. Проте бойові дії армії УНР тривали і після укладання цих договорів. До листопада 1921 р. тривали масовий повстанський рух, зимові походи українських військ. Розкрийте причини поразки української революції, уроки та її історичне значення.

Розглядаючи **п'яте питання** підкресліть, що розвиток української культури відбувався в досить складних умовах, при керуванні країною трьох українських та радянського урядів. Покажіть результати культурно-освітньої роботи за доби Центральної Ради та гетьманського уряду (українізація освіти, відкриття університетів, створення Української Академії Наук з трьома відділами, Академії мистецтв, Державного українського архіву, діяльність «Просвіт», видання книжок і часописів тощо). Аналізуючи літературний процес у 1917–1920 рр., визначте основні його напрями: романтизм (О. Олесь, І. Блакитний, В. Сосюра), неокласицизм (М. Рильський, М. Зеров, П. Филипович), символізм

(П. Тичина, Я. Савченко, Д. Загул). Зверніть увагу, що в цей час свій творчий шлях розпочали прозаїки, які потім стали класиками української радянської літератури – А. Головка, О. Донченко, І. Ле, О. Вишня, С. Складенко. Наведіть приклади особливостей розвитку образотворчого мистецтва, театру, музики. Відзначте негативне ставлення визначних діячів літератури і мистецтва до радянської влади, її політики. Зазначте, що більшовицький курс на ідеологізацію культури, який розпочався створенням у лютому 1919 р. наркомату агітації і пропаганди, призвів до чималих втрат у культурній українській спадщині. Дії радянських керівників з ліквідації неписьменності, матеріальна підтримка митців, вчених, працівників освіти чергувалася з політичними репресіями, антрелігійною компанією. У висновках акцентуйте на тому, що всупереч багатьом негараздам процес національно-культурного відродження продовжувався.

Документи та матеріали

ТРЕТІЙ УНІВЕРСАЛ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

7 (20) листопада 1917 р.

Народе український і всі народи України!

Тяжка й трудна година впала на землю Російської Республіки. На півночі в столицях іде межусобна й кривава боротьба. Центрального Правительства нема й по державі шириться безвластя, безлад і руїна. Наш край так само в небезпеці. Безвласти, дужої, єдиної, народньої Україна також може впасти в безодню усобиці, різні, занепаду.

Народе Український! Ти, разом з братніми народами України, поставив нас берегти права, здобуті боротьбою, творити лад і будувати все життя на нашій землі. І ми, Українська Центральна Рада, твоєю волею, в ім'я творення ладу в нашій країні, в ім'я рятування всеї Росії, оповіщаємо:

Однині Україна стає Українською Народньою Республікою.

Не відділяючись від республіки Російської і зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі щоб силами нашими допомогти всій Росії, щоб уся Республіка Російська стала федерацією рівних і вільних народів.

До Установчих Зборів України вся власть творити лад на землях наших, давати закони й правити належить нам, Українській

Центральній Раді, і нашому правительству – Генеральному Секретаріатові України [...].

Хрестоматія з історії України для студентів вузів / уклад. Б.І. Білик, Л.В. Дячук, Я.С. Калакура та ін. Київ : ІСДО, 1993. С. 190–192.

ЧЕТВЕРТИЙ УНІВЕРСАЛ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

9 (22) січня 1918 р.

Народе України!

Твоєю силою, волею, словом утворилась на Українській Землі вільна Українська Народня Республіка. Здійснилася давня мрія Твоїх батьків, борців за волю й право робочого люду! [...].

Ми, Українська Центральна Рада, вибрана з'їздами селян, робітників і салдатів України, в ніякім разі не можемо згодитися на те, ніяких війн піддержувати не будемо, бо український народ бажає мира й мир повинен прийти можливо як найскорше.

Та для того, щоб ні російське Правительство, ні ніяке інше не ставило перешкод Україні в установленню того бажаного мира, для того, щоб повести свій край до ладу, творчої праці, закріплення революції й нашої волі, ми, Українська Центральна Рада, оповіщаємо всім горожанам України:

Віднині Українська Народня Республіка стає самостійною, від нікого незалежною, вільною, суверенною Державою Українського Народу.

З усіма сусідніми державами, а саме: Росією, Польщею, Австрією, Румунією, Туреччиною й іншими ми бажаємо жити в згоді й приязни, але ніяка з них не може вмішуватися в життя самостійної Української Республіки [...].

Хрестоматія з історії України для студентів вузів / уклад. Б.І. Білик, Л.В. Дячук, Я.С. Калакура та ін. Київ : ІСДО, 1993. С. 210–213.

АКТ ДИРЕКТОРІЇ ПРО З'ЄДНАННЯ ВСІХ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

22 січня 1919 р.

В імени Української Народньої Республіки проголошує Директорія цілому українському народови велику подію в історії нашої української землі [...]. Віднині во єдино зливаються століттями відірвані одна від одної частини єдиної України, Західно-Українська

Народня Республіка (Галичина Буковина й Угорська Русь) і Наддніпрянська Велика Україна. Здійснилися віковічні мрії, якими жили і за які вмирали кращі сини України. Віднині єдина, незалежна Українська Народня Республіка. Віднині український нарід, увільнений могучим поривом своїх власних сил, має тепер змогу з'єдинити всі змагання своїх синів для утворення нероздільної, незалежної Української Держави на добро і щасте робочого народу.

Хрестоматія з історії України для студентів вузів / уклад. Б.І. Білик, Л.В. Дячук, Я.С. Калакура та ін. Київ : ІСДО, 1993. С. 232–233.

Питання для самоконтролю

1. Визначте та охарактеризуйте основні періоди Української революції 1917–1921 рр.
2. Які передумови прийняття III Універсалу УЦР, проголошення ним УНР і головних принципів.
3. Що спричинило прийняття IV Універсалу УЦР і проголошення незалежності України?
4. Охарактеризуйте внутрішню та зовнішню політику Української гетьманської держави.
5. Проаналізуйте політику Директорії УНР.
6. Охарактеризуйте становище Західної України в 1918–1920 рр.
7. Розкрийте причини поразки Української революції.
8. Які основні здобутки в культурно-освітньої сфері УЦР та гетьманського уряду?

Практичне заняття 6

УКРАЇНА В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1939–1945 рр.)

План

1. Українське питання напередодні та на початку Другої світової війни.
2. Нацистський окупаційний режим на території України.
3. Рух Опору в боротьбі за українську незалежну державу.
4. Українська культура в роки Другої світової війни.

Основні поняття: Акт про відновлення Української держави, анексія, геноцид, голокост, «новий порядок», окупаційний режим, ОУН (б), ОУН (м), «пакт Молотова-Ріббентропа», план «Барбаросса», план «Ост», «Рейскомісаріат Україна», Українська Головна Визвольна Рада (УГВР), Українське державне правління (УДП), УПА.

Персоналії: Бандера Степан, Боровець Тарас («Бульба»), Волошин Августин, Довженко Олександр, Корнійчук Олександр, Левицький Андрій, Оглоблин Олександр, Рильський Максим, Сосюра Володимир, Стецько Ярослав, Теліга Олена, Шептицький Андрій.

Рекомендовані теми есе

1. Українська державність на Закарпатті на передодні Другої світової війни (1939–1945 рр.).
2. «Українське питання» в радянсько-німецьких відносинах на передодні та початку Другої світової війни (1939–1945 рр.).
3. Україна в політичних планах нацистської Німеччини.
4. Боротьба українського руху Опору за українську державність під час Другої світової війни (1941–1945 рр.).
5. Політика нацистської окупаційної влади щодо освіти та науки.

Література: [4]; [9]; [10]; [12]; [34]; [36]; [37]; [40]; [42]; [43-44]; [56].

Методичні рекомендації

Готуючись до відповіді на **перше питання** потрібно мати на увазі, що українські землі на кінець 1930-х рр. перебували у складі СРСР, Польщі, Румунії та Чехословаччини. Зауважте, що українське питання напередодні Другої світової війни стало розмінною картою в політичній грі європейських держав. Розгляд питання слід розпочати з того, як наслідки «мюнхенської змови» 1938 р. вплинули на долю Закарпаття. Висвітліть початки розбудови української державності на цій території. Далі слід розглянути зміну політичного становища західноукраїнських земель внаслідок таємного протоколу до радянсько-німецького договору від 23 серпня

1939 р. («пакт Молотова-Ріббентропа»). Висвітліть радянізацію західноукраїнських територій та анексію СРСР Бессарабії і Північної Буковини. Зверніть увагу, що відбулося приєднання етнічних українських земель до складу УРСР з поширенням на них радянської державно-політичної системи.

При відповіді на **друге питання** слід врахувати, що Україна посідала особливе місце в політичних планах керівництва Третього Рейху. До нападу на СРСР нацистські лідери натякали про можливе сприяння українцям їх державним устремлінням. Проте з початком війни нацистська політика в цьому питанні в силу різних причин зазнала змін. Вкажіть, в чому полягали ці плани?

Після окупації УРСР на її території нацистами був запроваджений «новий порядок», формування якого остаточно завершилося у липні 1942 р. Охарактеризуйте окупаційний режим Німеччини та її союзників, зокрема висвітліть новий адміністративно-територіальний поділ українських земель та політику нацистської адміністрації на окупованих територіях.

При висвітленні **третього питання** слід взяти до уваги, що в зазначений період основні українські політичні сили в еміграції були представлені – Державним центром УНР (А. Левицький, В. Прокопович, О. Шульгін та ін.), гетьманцями-державниками та Організацією українських націоналістів (ОУН), створеною Є. Коновальцем у 1929 р. на базі Української військової організації (УВО). Незважаючи на помітні розбіжності, усі політичні організації українства були ворогами більшовизму і виступали за відновлення в різних формах незалежної української держави, пов'язуючи свої надії з Німеччиною, лідери якої рішуче виступили за перегляд Версальської системи міжнародних відносин але по різному визначали своє місце в цій боротьбі.

Зробіть наголос, що агресія Німеччини проти СРСР започаткувала новий етап у боротьбі української еміграції за незалежну українську державність. Коли А. Гітлер, головним ворогом якого був комунізм, розпочав війну з СРСР, українські політичні сили зрозуміли, що у них з'явилася можливість здійснити свої плани щодо відновлення державності. Слід взяти до уваги, що в подальшому в організованому українстві формується опозиція німецькій політиці в Україні, яка виступає як український рух опору, основними течіями якого були: ОУН (б), прихильники Т. Бульби-Боровця та радикальні елементи ОУН (м). Висвітліть намагання українських національно-визвольних сил в зазначений період

відновити державність на окупованій нацистами території України та покажіть реакцію на це німецької влади, особливо зупиніться на політичній діяльності ОУН (б).

Висвітлюючи **четверте питання**, розкрийте становище української культури на окупованій нацистами території. Слід взяти до уваги неоднозначність політики окупантів щодо української культури. Вище керівництво нацистської Німеччини з ідеологічних причин не могло бути зацікавлене у розвитку української культури, а лише використовувало її в своїх цілях. Важливим місцем в окупаційній політиці нацистів було пограбування та вивезення історико-культурних цінностей українського народу. Наведіть приклади з даної проблеми. Висвітліть особливості політики окупаційної влади щодо освіти, науки, театрального мистецтва, кінематографії та церковного життя.

Висвітлюючи становище радянської української культури, слід врахувати, що з метою залучення українського народу до боротьби з нацистською Німеччиною, радянське партійне керівництво розгорнуло діяльність, спрямовану на піднесення українського радянського патріотизму в різних сферах культурного життя. Зверніть увагу, що найбільш виразно тема патріотизму знайшла своє відображення в художній творчості українських письменників. (М. Бажан, О. Корнійчук, М. Рильський, П. Тичина, В. Сосюра та ін.).

Варто звернути увагу, що тогочасне кіномистецтво радянська влада також використовувала в пропагандистських цілях: кіноповість О. Довженка «Україна в вогні», художні фільми режисерів Л. Лукова («Олександр Пархоменко»), М. Донського («Як гартувалася сталь»; «Нескорені» та «Райдуга» за сценарієм В. Василевської, який отримав премію «Оскар»). Цій ж меті слугувало й образотворче мистецтво: серії малюнків на теми війни В. Касіяна («У фашистській неволі», «Українська боротьба», «Відомості», «Київ наш»). У контексті даного питання зупиніться на діяльності української науково-технічної інтелігенції в радянському тилу. Підсумовуючи, зробіть висновок про розвиток української культури в зазначений період.

Документи та матеріали

АКТ ВІДНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ, ВИГОЛОШЕНИЙ ВІД ІМЕНІ ОУН

30 червня 1941 р.

1. Волею українського народу, Організація Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери проголошує відновлення Української держави, за яку поклали свої голови цілі покоління найкращих синів України. Організація Українських Націоналістів, яка під проводом її творця й вождя Євгена Коновальця вела в останніх десятиліттях кривавого московсько-більшевицького поневолення завзяту боротьбу за свободу, взиває весь український нарід не скласти зброї так довго, доки на всіх українських землях не буде створена Українська Суверенна Держава. Суверенна українська влада запевнить українському народові лад та порядок, всесторонній розвиток усіх його сил та задоволення всіх його потреб.

2. На західних землях України твориться українська влада, яка підпорядкується Українському Національному Урядові, що створиться у столиці України – Києві з волі українського народу.

3. Відновлена Українська Держава буде тісно співдіяти з націонал-соціалістичною Великою Німеччиною, що під проводом Адольфа Гітлера творить новий лад в Європі й світі та допомагає українському народові визволитися з-під московської окупації. Українська Національна Револьюційна Армія, що творитиметься на українській землі, боротиметься далі спільно з союзною німецькою армією проти московської окупації за Суверенну Соборну Українську Державу і новий лад у цілому світі. Хай живе Суверенна Соборна Українська Держава [...] .

Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Збірник документів і матеріалів / за заг. ред. А.П. Коцура, Н.В. Терес. Київ-Чернівці : Книги–XXI, 2008. С. 759.

Питання для самоконтролю

1. Поясніть політичні обставини виникнення українського питання напередодні Другої світової війни.
2. Спираючись на документи, поясніть за яких обставин відбулось включення до складу УРСР Західної України, Буковини та Бессарабії.

3. У чому полягала сутність та мета політики радянзації?
4. Охарактеризуйте сутність нацистського окупаційного режиму на території України.
5. Проаналізуйте тактичні зміни в політичній діяльності ОУН (б) під час німецько-радянської війни (1941–1945 рр.).
6. Охарактеризуйте політику німецької окупаційної влади щодо української культури.
7. Проаналізуйте становище української радянської культури під час німецько-радянської війни (1941–1945 рр.).

Практичне заняття 7

УРСР В УМОВАХ НАРОСТАННЯ КРИЗИ РАДЯНСЬКОЇ СИСТЕМИ (1964–1991 рр.)

План

1. Наростання кризи в суспільно-політичному житті УРСР (1964–1985 рр.).
2. УРСР в період перебудовчих процесів в СРСР. Боротьба за державний суверенітет України (1985–1991 рр.).
3. Культурне життя в УРСР у 1964–1991 рр.

Основні поняття: авторитарний режим, гласність, дисиденти, «Народний рух України за перебудову», неосталінізм, «Об'єднана партія визволення України», перебудова, «Українська Гельсінська група», «Український національний фронт», «Українська робітничо-селянська спілка».

Персоналії: Брежнев Леонід, Гасюк Ярослав, Григоренко Петро, Дзюба Іван, Довженко Олександр, Дяк Михайло, Горбачов Михайло, Кандиба Іван, Квецько Дмитро, Корольов Сергій, Красівський Зеновій, Лук'яненко Левко, Мороз Валентин Світличний Іван, Стус Василь, Шелест Петро, Щербицький Володимир.

Рекомендовані теми есе

1. Чи був П.Ю. Шелест виразником «українського автономізму»?
2. Рух Опору: українське дисиденство.

3. Ан-124 «Руслан», Ан-225 «Мрія» – багатоцільові транспортні літаки.
4. Розпад СРСР: випадковість чи закономірність?
5. Народний рух України і його значення у відродженні незалежності України.

Література: [4-5]; [8-10]; [13-19]; [23]; [29]; [31-32]; [34]; [41]; [43-45]; [54].

Методичні рекомендації

Висвітлюючи **перше питання**, охарактеризуйте загальну суспільно-політичну ситуацію, яка склалася в УРСР на середину 60-х років ХХ ст. Зазначимо, що принципових змін у статусі УРСР у складі СРСР не відбулося. Реформи М. Хрущова носили поверховий характер і не торкнулися підвалин тоталітаризму. Суттєвих змін у державному будівництві також не відчувалося.

Покажіть, яким чином згорання демократичних процесів, наступ тоталітаризму на всі сфери суспільного життя, зокрема порушення конституційних норм щодо свободи совісті сприяли виникненню нової форми боротьби за політичні, національні та культурні права. Наприкінці 1950-х – на початку 1960-х років в УРСР зародився новий опозиційний рух, увійшовши в історію під назвою дисидентського, який виношував в собі зародок альтернативного суспільства та концентрував опозиційні інтелектуальні сили. Майте на увазі, що оформлення ідеології дисидентства відбулося у 1955 р., коли українські політв'язні мордовських концтаборів написали «Відкритого листа» до ООН. Зокрема, в цьому документі узагальнено головні вимоги українського дисидентства на початковому етапі його діяльності. Слід врахувати, що дисидентський рух на відміну від повоєнного національного руху опору відмовився від збройних методів боротьби і розвивався одночасно як легально, так і в підпіллі. Специфіка дисидентського руху полягала у тому, що він, будучи реальною опозиційною силою, фактично не мав ні власних організаційних структур (партій, об'єднань), ні цілісної загальної програми. Висвітліть діяльність перших дисидентських організацій: це – «Об'єднана партія визволення України», «Об'єднання», «Українська робітничо-селянська спілка» (УРСС), «Український національний фронт» (УНФ) та з'ясуйте їх державницьку програму .

Зупиніться на діяльності основних течій дисидентського руху. Це – правозахисне або демократичне дисидентство, релігійне та національне-орієнтовне дисидентство, які утворилися на кінець 1970-х років і були складовою частиною загальносоюзного дисидентського руху. Зауважимо, що характерна риса усіх трьох напрямів дисидентства – відстоювання національних інтересів українського народу, тобто органічне включення у сферу діяльності національного фактора. Зосередьте увагу на діяльності Української Гельсінкської групи (УГГ), яка спробувала поєднати для більшої ефективності опору режимові боротьбу українців як нації з боротьбою інших націй за свободу.

Далі потрібно з'ясувати, яким чином всі ці події вплинули на ситуацію в УРСР? Проаналізуйте причини посилення політичних репресій, згорання процесу реабілітації, посилення русифікації та зміцнення центральної влади в Україні. Розкрийте причини та особливості зростання тоталітаризму в адміністративно-державному управлінні. Дайте оцінку діяльності вищих партійних керівників в УРСР (П. Шелест, В. Щербинський).

Можна зробити висновок, що духовне та політичне становище в Україні дедалі ставало все складнішим. Тоталітарний режим відновлював свої позиції, втрачені в роки хрущовської «відлиги». За своїм розмахом, широтою репресій щодо діячів національного руху політика тодішньої влади нагадувала суворі сталінські часи. Поряд з цим рух опору існуючій системі зростав. Саме з другої половини 1950-х – на початку 1980-х років в Україні розвинулася українська визвольна ідея, сформувався міцний національний ґрунт, який став основою для українського державного відродження на рубежі 1980–1990-х рр.

Розглядаючи **друге питання**, акцентуйте увагу на наростанні кризових явищ, зміцненні монополії КПРС, а також поступовому розгортанні національно-демократичних процесів в Україні.

На середину 80-х років ХХ ст. стає очевидним крах більшовицької тоталітарної системи. Усі сфери життя радянського суспільства охопила загальна криза. Економіка СРСР не забезпечувала потреб країни, неухильно падав рівень життя населення, соціалістична форма господарювання себе повністю дискредитувала.

Зазначте, що Радянський Союз потерпів фіаско і на міжнародній арені. Афганська авантюра оголила експансіоністські зазіхання Москви, все більше країн-сателітів СРСР виходять з-під

його опіки. Ставало все очевиднішим, що колись могутня імперія відстала від передових світових держав. Уся перспективна концепція розвитку соціалістичного суспільства не збігалась з поступом цивілізованої світової спільноти. Все це об'єктивно вело до послаблення режиму, який шукав виходу у перебудові комуністичної системи.

Розкрийте причини перебудовчих процесів у СРСР та Україні. Зверніть увагу на загальний стан соціально-економічних та суспільно-політичних процесів у житті республіки і покажіть, які явища та тенденції сприяли створенню належних умов для активізації демократичних процесів у політиці та економіці. Проаналізуйте, наскільки ефективними були намагання провести реформи згори, без докорінної зміни підвалин суспільно-політичного устрою. Чому вважають, що розпочаті М. Горбачовим реформи «пішли» непередбачуваним шляхом і виявилися більш глибокими, ніж передбачалося спочатку? Охарактеризуйте суспільно-політичні та соціально-економічні процеси періоду перебудови в Україні.

Завершуючи вивчення даного питання, висловіть свої міркування щодо формування в Україні нової політичної системи. Під час розгляду радимо проаналізувати, що стало поштовхом епохального кроку в історії нашої держави – прийняття Декларації про державний суверенітет України 16 липня 1990 р. Опрацюйте основні положення Декларації та зробіть висновок про їх значення для подальшого розвитку української державності. Який вплив мали серпневі події 1991 р. в Москві на політичні процеси в Україні? Покажіть роль вітчизняної інтелігенції та студентства у розвитку демократизації суспільства, відродженні національних традицій.

Розкрийте історичне значення Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р. на підтвердження незалежності України. Проаналізуйте результати виборів першого президента пострадянської України Л. Кравчука, їх вплив на становлення президентсько-парламентського устрою.

У **третьому питанні** розгляньте розвиток культури у другій половині ХХ ст., підкресліть, що він відбувався зигзагоподібно. Зверніть увагу, що з перемогою у Кремлі в середині 1960-х років консервативних сил, українська культура знову потрапляє в жорсткі лещата радянської офіційної ідеології. У суспільстві наростають кризові явища, занепадає мораль, девальвуються загальнолюдські цінності, утверджується зневажливе ставлення до мови, історії,

літератури, мистецтва, посилюється ідеологічна цензура, розпочинається цькування інтелігенції, повальною стає русифікація тощо. Тих, хто наважувався виступати проти режиму, позбавляли права друкуватися, знімати фільми чи ставити вистави, брати активну участь у культурному житті, звільняли з роботи, інколи кидали за ґрати. Нарешті, з початком горбачовської перебудови, коли демократизація набирала все більших обертів, починають створюватися умови для національно-культурного відродження українського суспільства.

Покажіть, як у другій половині 1980-х рр. відбувається значне оновлення національної культури, зорієнтоване на загальнолюдські цінності світової культури. Розпочинається етап відродження культури, заперечення штучних догм соцреалізму. Зверніть увагу на розвиток освіти та науки, літератури, кіномистецтва, театрального, музичного та образотворчого мистецтва у цей період.

Документи та матеріали

ДЕКЛАРАЦІЯ ПРО ДЕРЖАВНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ УКРАЇНИ

16 липня 1990 р.

Верховна Рада Української РСР, виражаючи волю народу України, прагнучи створити демократичне суспільство, виходячи з потреб всебічного забезпечення прав і свобод людини, шануючи національні права всіх народів, дбаючи про повноцінний політичний, економічний, соціальний і духовний розвиток народу України, визнаючи необхідність побудови правової держави, маючи на меті утвердити суверенітет і самоврядування народу України,

ПРОГОЛОШУЄ

державний суверенітет України як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах.

I. САМОВИЗНАЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ

Українська РСР як суверенна національна держава розвивається в існуючих кордонах на основі здійснення українською нацією свого невід'ємного права на самовизначення.

Українська РСР здійснює захист і охорону національної державності українського народу.

Будь-які насильницькі дії проти національної державності України з боку політичних партій, громадських організацій, інших угруповань чи окремих осіб переслідуються за законом.

II. НАРОДОВЛАДДЯ

Громадяни Республіки всіх національностей становлять народ України.

Народ України є єдиним джерелом державної влади в Республіці.

Повновладдя народу України реалізується на основі Конституції Республіки як безпосередньо, так і через народних депутатів, обраних до Верховної і місцевих Рад Української РСР.

Від імені всього народу може виступати виключно Верховна Рада Української РСР. Жодна політична партія, громадська організація, інше угруповання чи окрема особа не можуть виступати від імені всього народу України.

III. ДЕРЖАВНА ВЛАДА

Українська РСР є самостійною у вирішенні будь-яких питань свого державного життя.

Українська РСР забезпечує верховенство Конституції та законів Республіки на своїй території.

Державна влада в Республіці здійснюється за принципом її розподілу на законодавчу, виконавчу та судову.

Найвищий нагляд за точним і однаковим виконанням законів здійснюється Генеральним прокурором Української РСР, який призначається Верховною Радою Української РСР, відповідальний перед нею і тільки їй підзвітний.

[...]

V. ТЕРИТОРІАЛЬНЕ ВЕРХОВЕНСТВО

Українська РСР здійснює верховенство на всій своїй території.

Територія Української РСР в існуючих кордонах є недоторканою і не може бути змінена та використана без її згоди.

Українська РСР самостійно визначає адміністративно-територіальний устрій Республіки та порядок утворення національно-адміністративних одиниць.

[...]

VIII. КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК

Українська РСР є самостійною у вирішенні питань науки, освіти, культурного і духовного розвитку української нації, гарантує всім національностям, що проживають на території Республіки, право їх вільного національно-культурного розвитку.

Українська РСР забезпечує національно-культурне відродження українського народу, його історичної свідомості і традицій, національно-етнографічних особливостей, функціонування української мови у всіх сферах суспільного життя.

[...]

ІХ. ЗОВНІШНЯ І ВНУТРІШНЯ БЕЗПЕКА

Українська РСР має право на власні Збройні Сили.

Українська РСР має власні внутрішні війська та органи державної безпеки, підпорядковані Верховній Раді Української РСР.

Українська РСР визначає порядок проходження військової служби громадянами Республіки.

Громадяни Української РСР проходять дійсну військову службу, як правило, на території Республіки і не можуть використовуватись у військових цілях за її межами без згоди Верховної Ради Української РСР.

Українська РСР урочисто проголошує про свій намір стати в майбутньому постійно нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках і дотримується трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї.

[...].

X. МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

Українська РСР як суб'єкт міжнародного права здійснює безпосередні зносини з іншими державами, укладає з ними договори, обмінюється дипломатичними, консульськими, торговельними представництвами, бере участь у діяльності міжнародних організацій в обсязі, необхідному для ефективного забезпечення національних інтересів Республіки у політичній, економічній, екологічній, інформаційній, науковій, технічній, культурній і спортивній сферах.

Українська РСР виступає рівноправним учасником міжнародного спілкування, активно сприяє зміцненню загального миру і міжнародної безпеки, безпосередньо бере участь у загальноєвропейському процесі та європейських структурах. [...]

Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР). 1990. № 31. Ст. 429.

Питання для самоконтролю

1. Які форми української державності пропонували перші дисидентські організації? Яким чином намагалися вони це здійснити?

2. У чому полягали відмінності першого та другого етапів дисидентського руху та руху за свободу совісті (релігійна опозиція)?
3. Проаналізуйте діяльність Української Гельсінської Групи; радикалізацію поглядів правозахисників.
4. Покажіть прояви загострення кризи радянської системи. У чому полягала сутність планів перебудови радянського суспільства?
5. Які були причини виникнення неформальних громадсько-політичних організацій та політичних об'єднань?
6. Яке значення мало створення Народного Руху України (НРУ) та його діяльність?
7. Яке історичне значення мало прийняття Верховною Радою Декларації про державний суверенітет України?
8. Проаналізуйте розвиток української культури у період застою.

Практичне заняття 8-9

УКРАЇНА – НЕЗАЛЕЖНА ДЕРЖАВА (1991 – до сьогодення)

План

1. Державотворчі процеси в умовах незалежності.
2. Суспільно-політичні рухи та громадські організації. Конституційний процес.
3. Проблема унітаризму і федерації в Україні. Автономна Республіка Крим. Російська політика щодо Криму.
4. Економічні, соціальні трансформації українського суспільства.
5. Формування національного культурного простору сучасної України. Роль та місце української культури в системі цінностей світової культури: ретроспектива і сучасність.
6. Україна і світ. Україна на міжнародній арені.
7. Європейський вимір українського простору.

Основні поняття: державотворчий процес, діаспора, гібридна війна, інфляція, конституція, національно-культурне відродження, правова держава, суверенітет, унітаризм, федералізм.

Персоналії: Драч Іван, Зеленський Володимир, Каденюк Леонід, Кравчук Леонід, Кучма Леонід, Патон Борис, Порошенко Петро, Ступка Богдан, Чорновіл Вячеслав, Ющенко Віктор.

Література: [1]; [3-4]; [7]; [10]; [12-15]; [17-18]; [20]; [24]; [32]; [53].

Рекомендовані теми есе

1. Становлення незалежності України: державотворчий процес.
2. Державне будівництво в незалежній Україні: особливості, здобутки, проблеми.
3. Основні тенденції та суперечності соціально-економічного розвитку України у 2005–2008, 2008–2014 та після 2014 рр.
4. Євромайдан очима сучасників.
5. Революція Гідності: передумови і наслідки.

Методичні рекомендації

Розглядаючи **перше питання**, окресліть передовсім визначальні віхи у державному незалеженні України: ухвалення Верховною Радою УРСР 16 липня 1990 р. Декларації про держаний суверенітет, яка проголосила верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади республіки в межах її території, незалежність і рівноправність у зовнішніх відносинах; прийняття 24 серпня 1991 р. Акту проголошення незалежності; Всеукраїнський референдум 1 грудня 1991 р., на якому 90,32% громадян схвалили названі доленосні документи і результати якого означали повноправне входження України до світової спільноти вільних держав.

Зосередьте далі увагу на першочергових завданнях, які постали перед українським народом після проголошення незалежності:

- розбудова власної суверенної держави;
- ліквідація тоталітарних політичних структур і розбудова правової демократичної держави;
- перетворення централізованої державної економіки на багатуокладну, ринкову, орієнтовану на соціальні потреби людей;
- проведення грошової реформи, запровадження власної національної валюти – гривні (вересень 1996 р.);

- національне відродження, оздоровлення міжнаціональних відносин;
- встановлення рівноправних партнерських зв'язків з іншими державами;
- запровадження власної національної валюти – гривні (вересень 1996 р.);
- формування власного українського культурного простору.

Характеризуючи державотворчий процес, що розгорнувся в Україні після проголошення незалежності, зверніть увагу на його суперечливість і неоднозначність: становлення й утвердження незалежної держави відбувалося одночасно із завершенням процесів формування української політичної нації та національної самосвідомості; тяжке економічне становище призвело до розчарування частини населення в ідеї суверенності, чим прагнули скористатися явні й приховані противники незалежності. Зазначте, що в процесі державотворення, з одного боку, спостерігалися позитивні зміни – запроваджено власні атрибути державності (1992 р. законодавчо затверджено державні герб, гімн і прапор України), створено Збройні сили (6 грудня 1991 р. прийнято Закон «Про Збройні Сили України»), трансформовано старі елементи державної влади (Верховна Рада, Кабінет Міністрів), утворено й розбудовано нові (президентські структури тощо), сформовано законодавче державотворче поле. З іншого боку – дії різних гілок влади виявилися слабко скоординованими і не мали належної єдності, взаємодії; між центральними та місцевими органами влади нерідко спостерігалось непорозуміння; державний контроль за виконанням прийнятих рішень здійснювався недостатньо ефективно; у суспільстві наростало соціально-політичне протистояння, яке значною мірою відбивалося в діяльності державних установ; у державних структурах розросталася корупція і протекціонізм; авторитет усіх гілок влади падав.

Розгляньте особливості процесу державотворення в Україні: залучення традиційного, історично усталеного (герб, гімн, територія та ін.), але й такого, що мала попередня форма державності – УРСР (Ради як органи самоврядування, обласний і районний поділ, кадри старої влади). Попри це, підкресліть, вдалося сформувати більшість державних інститутів, сформувати законодавчу гілку влади – Верховну Раду України у кількості 450 депутатів, які обираються на основі загального рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування, ухвалити нову Конституцію (1996 р.), яка в

основному відповідає сучасним демократичним стандартам, регулярно проводить вибори до Верховної Ради України (1994, 1998, 2002, 2006, 2007 (позачергові), 2012, 2014 (позачергові), 2019 (позачергові) та органів місцевого самоврядування.

Охарактеризуйте Конституційний процес. Зазначте, що в основному Законі Україна визначена як незалежна, суверенна, демократична, соціальна і правова держава. За формою правління Україна проголошувалась президентсько-парламентською республікою, за державним устроєм – унітарною, тобто єдиною, соборною державою. Зверніть увагу, що запровадивши посаду Президента України, Верховна Рада не врегулювала питання взаємодії та розподілу повноважень між гілками влади, що ускладнило процес державотворення, приводило до збоїв та конфліктів між ними. Коротко зупиніться на здійсненні політичної реформи, започаткованої 2004 р. – перехід до парламентсько-президентської форми правління, у результаті якої відбувся перерозподіл повноважень у системі вищих органів влади.

Відзначте, що чергові вибори Президента України – сьомі президентські вибори, які відбулися 31 березня 2019 р. проводилися на підставі оновленого Закону України «Про вибори Президента України» від 5 березня 1999 р. № 474-XIV за мажоритарною виборчої системою.

Обговорюючи питання, зацентуйте на упровадженні з 2015 р. Адміністративно-територіальної реформи, метою якої є відхід від централізованої моделі управління в державі та побудова ефективної системи територіальної організації влади на базі об'єднаних територіальних громад.

Зупиніться на ході реформування судової системи в Україні, зверніть увагу, що автономність систем спеціалізованих судів (господарських і адміністративних) призвела до їх відірваності від системи загальних судів, часто й конкуренції. Відтак судова система України є відірваною від громадян і організацій, доступ громадян до судів та захист їх прав у сфері господарських та адміністративних правовідносин є ускладненим. Відмітьте, що в рамках проведення судової реформи та з метою посилення боротьби з корупцією в Україні з вересня 2019 р. діє Вищий антикорупційний суд.

Розгляд **другого питання** почніть з того, що під час проголошення незалежності в Україні вже існувало понад 20 політичних партій. Зазначте, що після серпневих подій 1991 р. та заборони Комуністичної партії України у політичному житті

української держави почали переважати партії та рухи національно-демократичного спрямування, зокрема: Народний рух України (НРУ), демократична партія України (ДПУ), Українська республіканська партія (УРП), Конгрес українських націоналістів (КУН) та ін. Зверніть увагу, що найвпливовішою серед партій правої орієнтації був НРУ, який пройшовши шлях від громадського об'єднання до політичної партії (1992 р.), оголосив себе опозицією (але в конституційній, парламентській формі) президентській владі.

Зверніть увагу на становлення і розвиток демократичних інститутів наприкінці 1990-х на початку 2000-х рр., яке проходило у досить запеклій політичній боротьбі, що супроводжувалась неодноразовим перегрупуванням політичних сил й зростанням організованості опозиційних сил. Підведіть до висновку, що кульмінацією цієї боротьби стали події «помаранчевої революції» 2004 року.

Зазначте, що за роки незалежності багато політичних партій і рухів в Україні реорганізовувались, змінювали свої назви та цілі діяльності або ж припиняли свою діяльність. Прийнятий 9 квітня 2015 р. Верховною Радою України Закон «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» фактично заборонив діяльність комуністичної партії в Україні. Зазначте, що наразі в Єдиному державному реєстрі юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських організацій, Міністерством юстиції України зареєстровано 365 політичних партій.

Проаналізуйте громадсько-політичні організації і рухи в сучасній Україні, зазначивши, що суспільно-політичні процеси, які відбувалися в Україні, були позначені гострим протистоянням сил: з одного боку – національно-патріотичних державницьких, з іншого – старих, комуністичних. Це, у свою чергу, призвело до подальших революційних змін у країні у листопаді 2013 – березні 2014 рр.: Євромайдан, Революція Гідності, позачергові вибори Президента та Верховної Ради України у жовтні 2014 р., президентські вибори у березні-квітні 2019 р., які засвідчили, що становлення України як суверенної держави відбувається у складних умовах зі значними втратами, і все ж поступово набуваючи незворотного характеру. Підводячи підсумок цього етапу суспільно-політичного розвитку, наголосіть на започаткуванні формування громадянського суспільства в Україні.

Розгляд **третього питання** розпочніть з того, що ще на початку 90-х рр. ХХ ст. найбільш небезпечні події для територіальної цілісності незалежної України розгорнулися в Криму, що пояснювалося низкою чинників, зокрема: тісний зв'язок півострова з економікою колишнього СРСР («всесоюзна оздоровниця»); розміщення важливих військових об'єктів; міцні позиції у політичному житті комуністичної партії; значний відсоток російськомовного і російського населення (67% від усього населення півострова); повернення наприкінці 1980-х рр. кримських татар на етнічну батьківщину, що в свою чергу загострило етнічні й соціальні проблеми; втручання Росії і суперечка за розподіл Чорноморського флоту. Зупиніться на характеристиці сепаратистських рухів проросійських сил півострова упродовж 1992–1994 рр., спрямованих на автономізацію Криму й федералізацію України. Закцентуйте увагу на ролі кримськотатарського національного руху на чолі з Р. Чубаровим та його представницького органу – Меджлісу кримськотатарського народу, очолюваного Р. Джемілевім, у відстоюванні територіального характеру Кримської автономії і боротьбі із сепаратистськими рухами. Зазначте, що з прийняттям у 1996 р. Конституції України було остаточно закріплено територіальний характер автономії Республіки Крим і придушено сепаратистський рух.

Характеризуючи сучасну проблему україно-російських відносин, зазначте, що перший удар Російської влади був спрямований на Кримський регіон, який віддавна залишався геополітичною проблемою України. Економічні проблеми поглибили прірву у розвитку між автономією та державою в цілому. Насильницьке нав'язування певних ідеологем, не розв'язане питання з землею для кримських татар призвело до нагнітання обстановки у Криму. Не сприяла підтримці проукраїнської політики й етнічна структура населення півострова. За даними всеукраїнського перепису (2001 р.) населення АРК становило 2 024 056 осіб, з них 58,5% росіян 12,1% кримських татар, 1,4% білорусів тощо. Українську мову вважали рідною 10,1% населення АРК, російську мову – 77,0%, кримсько-татарську – 11,4%.

Перераховані вище проблеми стали чинником для появи проросійських сепаратистських рухів. Скориставшись слабкістю державної влади України та нерішучою позицією міжнародної спільноти, керівництву Російської Федерації 2014 р. вдалося

провести операцію з анексії території Криму. 16 березня 2014 р. за рішенням кримського парламенту було проведено референдум щодо статусу Криму, який суперечив українському законодавству.

Зверніть увагу на відмову США та країн ЄС визнавати результати референдуму, засудження дій Росії й запровадження санкцій щодо російського бізнесу і високопосадовців, підтримку Генеральною Асамблеєю ООН та Парламентською Асамблеєю ОБСЄ територіальної цілісності України.

Підкресліть правильність політичного курсу, який наразі проводиться українською державою на сході – готовність до діалогу з населенням регіонів щодо розширення повноважень місцевих громад при умовах збереження територіальної цілісності України як унітарної держави, категоричної відмови від будь-яких поступок, спрямованих на розкол країни, недопустимості розгляду окремих регіонів держави як об'єкту політичного торгу.

Характеризуючи хід проведення антитерористичної операції (АТО – комплекс військових та спеціальних організаційно-правових заходів українських силових структур, спрямованих на протидію діяльності незаконних російських та проросійських збройних формувань у війні на сході України, яка триває з 14 квітня 2014 р.), підкресліть зростання ролі правоохоронних структур у забезпеченні функціонування держави, захисті її інтересів від злочинних посягань та ролі Національної гвардії України, яка постійно знаходиться на передньому краї протистоянь, захищаючи інтереси держави. Зверніть увагу на ухваленні 18 січні 2018 р. Верховною Радою Закону України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях» та зміні формату АТО на операцію Об'єднаних сил, яку очолює Об'єднаний оперативний штаб Збройних сил України.

При розгляді **четвертого питання** зупиніться на складнощах соціально-економічного життя, зумовлених низкою причин. По-перше, центр всіляко перешкоджав переходу України на рейки суверенізації, добре розуміючи місце і роль нашої республіки в СРСР (майже п'ята частина національного доходу, понад чверть видобутку вугілля, значна частина продукції сільського господарства і т. ін.). По-друге, тоді, коли в інших республіках СРСР після 1985 р. відбулася серйозна ротація керівних кадрів, компартійно-державна верхівка УРСР залишалася незмінною. По-третє, нижчий, ніж в інших республіках, рівень політичної

активності населення. Лише у 1989 р. відбулися Перші установчі збори Народного руху України, який об'єднав під своїми демократичними гаслами громадянських активних, відомих у республіці представників інтелігенції, які вірили у можливість удосконалення соціалізму, та дисидентів, колишніх політ'язнів – відкритих політичних суперників існуючого ладу. На жаль, ні перші, ні другі не змогли скласти серйозну конкуренцію висуванцям партноменклатури, які й очолили політичні, економічні та соціальні перетворення у незалежній Україні.

Зробіть висновок про несистемність та прорахунки при проведенні соціально-економічних реформ, розрив економічних зв'язків у межах колишнього СРСР, що у результаті призвели до різкого падіння суспільного виробництва (у середині 1990-х рр. навіть до післявоєнного рівня), зневіри громадян у можливостях і державницькій позиції правлячих кіл, а відтак посилилися ностальгічні настрої, відроджується туга за старими, радянськими часами. Та найгірший наслідок реформ у тому, що в суспільстві різко зросла і продовжує збільшуватися соціальна диференціація, коли різниця між доходами більшості населення і доходами невеличкої групи олігархів (5-7%) сягає сотень разів.

Розрив між інтересами правлячої верхівки і більшості населення, безконтрольність, а в деяких ситуаціях і свавілля влади, викликали гострий масовий протест, кульмінацією якого стали осінньо-зимові події у Києві 2004 р., названі «помаранчевою революцією». Системна політична криза в Україні сприяла поглибленню економічної кризи та великому розриву у доходах громадян. Реальний крок до розв'язання цієї проблеми – сприяння формуванню достатнього рівня доходів простих громадян, зменшення податкового навантаження на бідніше населення, в тому числі на малий бізнес, та збільшення його за прогресивною шкалою для багатих верств – так і не був зроблений владою. Довгий час був відсутній дієвий механізм державного регулювання доходів громадян, більшість населення не мала ніякого впливу на владу, а отже – не могла захистити свої інтереси. Зростаюча недовіра суспільства до влади спричиняла розвиток потужного тіньового сектору економіки.

У суспільстві переважала приватна власність, яка, в більшості випадків, працювала на обмежену групу власників. Як приклад – домінування приватної власності у фінансовій сфері, зокрема у банківській, стало джерелом її неефективності. Власники

банківських установ за умов пасивності держави успішно заробляли гроші на грошах, не вкладаючи нічого в реальний сектор економіки. Для суб'єктів господарювання фізичної економіки залучення додаткових, гостро необхідних, фінансових ресурсів з часом ставало все дорожчим, абсолютно не вигідним та ризикованим.

Підсумовуючи зазначте, що Україна так і не спромоглася реалізувати свій потужний потенціал та посісти гідне їй місце у світі, перетворившись на нестабільну «сіру зону» між Заходом та Сходом.

Наприкінці 2013 р. рівень невдоволення населення діями влади досягнув критичної межі, наслідками чого стали масові протестні акції, які призвели до повалення діючого режиму. Разом з тим, більшість проблем так і залишилися невирішеними. Додатковим чинником дестабілізації стало втручання в кризу інших держав, зокрема Російської Федерації, яка намагалася за рахунок українського питання вирішити частину своїх внутрішньополітичних проблем, серед яких – протестні настрої частини російського населення та активність опозиційних сил; ісламський екстремізм на Північному Кавказі та інтенсифікація його проявів у тих регіонах Росії, де мусульманське населення становить більшість; складна демографічна ситуація.

Зверніть увагу на те, що головним успіхом у внутрішній політиці України 2014 р. стала перемога на дострокових президентських та парламентських виборах демократичних сил, відновлення боездатності Збройних Сил України, а також консолідацію українського суспільства як політичної нації навколо ідеї незалежності України та її європейського вибору. У 2013–2014 рр. під час Революції Гідності українці відстояли європейський шлях розвитку і засвідчили готовність боротися за нього як за самостійне право вибору та свободи. Натомість Росія, втрапивши можливість контролювати та використовувати нашу державу, вдалася до злочинної військової агресії. Вона анексувала Автономну Республіку Крим і території східних областей України.

У 2014 р. Україна зупинила вторгнення російської регулярної армії та зберегла державність. Попри перевагу ворога, українці зупинили агресора і продовжують рух у напрямі європейської інтеграції. Зазначте, що війна загострила всі проблеми українського суспільства, але натомість стала стимулом до проведення реформ, які відкладали або взагалі не проводили за часів незалежності. Ключовою проблемою стала боротьба з корупцією. За підтримки

США та ЄС були створені різноманітні антикорупційні органи: Національне антикорупційне бюро України, Національне агентство з питань запобігання корупції, Спеціалізована антикорупційна прокуратура, Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, отриманими від корупційних та інших злочинів (Агентство з розшуку та менеджменту активів), Комітет Верховної Ради з питань запобігання і протидії корупції, Вищий антикорупційний суд. Були започатковані реформи пенсійної системи і соціального забезпечення, освіти, охорони здоров'я тощо. Відбувся важливий для України історичний процес – декомунізація.

Розглядаючи **п'яте питання**, зазначте, що після проголошення незалежності України почалася розбудова самостійної держави і формування власної культурної політики, спрямованої на забезпечення вільного розвитку національної культури та збереження української культурної спадщини.

Далі визначте актуальні завдання, що постали перед державою у сфері розвитку української культури:

- подолання регіональних відмінностей у підходах до бачення ролі й значення української культури у розвитку суспільства (при збереженні її крайової оригінальності та самобутності);

- інтеграція в європейські та світові культурні процеси, міжнародні технічні та організаційні структури;

- подальший розвиток мистецької творчості в усіх її виявах і розгалуженнях на основі демонополізації індустрії культури та технічного й технологічного переозброєння;

- інвестиційна політика щодо підтримки розвитку української культури як з боку держави, так і приватного капіталу;

- радикальне піднесення теоретичного концептуального рівня культурної політики і взагалі існування культурної сфери в Україні.

Розкриваючи питання зупиніться на прийнятті законодавчих актів, що регулюють правовідносини у сфері освіти, музейної, бібліотечної справи, кінематографії, діяльності творчих спілок, сприяють формуванню їх діяльності. Це, зокрема, закони «Про музеї та музейну справу» (1995 р.), «Про бібліотеки і бібліотечну справу» (1995 р.), «Про професійних творчих працівників та творчі спілки» (1997 р.), «Про охорону культурної спадщини» (2000 р.), «Про культуру» (2010 р.), «Про освіту» (2017 р.).

Охарактеризуйте державну політику в освітній та науковій сферах, визначивши основні тенденції розвитку освіти і науки на сучасному етапі. Зазначте заходи з реформування освіти, які

отримали назву «Нова українська школа» (НУШ) (2016 р.). Зверніть увагу на реорганізацію у вищій освіті, долучення України до Болонського процесу – створення єдиного навчального простору в Європі.

Проаналізуйте успіхи і проблеми у розвитку української науки. Підкресліть, що попри фінансові труднощі в науково-освітній сфері маємо й вагомі досягнення, передовсім в розвитку авіаційної науки і техніки. Україна входить до дев'яти країн, що мають замкнений технологічний цикл створення і виробництва авіатехніки та до п'ятірки країн, що мають замкнутий цикл виробництва космічних ракет. Діяльність галузі регламентується Законом України «Про космічну діяльність» (15.11.1996 р.). За роки незалежності українські інженери здійснили успішний запуск 140 ракет-носіїв української розробки та виробництва з космодромів Байконур, Плесецьк, з платформи «Морського старту», об'єкту «Ясний». На позаземні орбіти виведено 300 супутників на замовлення 25-ти країн світу. Українські підприємства володіють 17 із 22 відомих у світі технологій і беруть участь у 50-и міжнародних проектах. У травні 2018 р. Кабінет Міністрів України схвалив Стратегію відродження українського авіабудування на період до 2022 року.

При розкритті питання, зацентуйте увагу й на внеску у формування національного культурного простору української інтелігенції, поверненні в культуру забутих імен – величезної культурної спадщини митців та вчених, які були репресовані в різний час або емігрували і працювали за кордоном: П. Куліша, М. Костомарова, М. Драгоманова, М. Грушевського, В. Антоновича, І. Огієнка, Д. Чижевського, Є. Маланюка, В. Винниченка, І. Багряного М. Хвильового та ін. Публікацію творів І. Дзюби, О. Гончара, Є. Сверстюка, В. Стуса та ін., що раніше були заборонені і не друкувалися.

Характеризуючи сучасний культурний простір України, зазначте та покажіть вплив на нього ринкових відносин і масової культури. Зокрема, попри активний розвиток літературного процесу, у якому беруть участь письменники старшого покоління і молода генерація, у ньому набувають поширення комерційні жанри: фантастика, детектив, любовно-авантюрний роман. Творчість письменників-фантастів Генрі Лайон Олді (колективний псевдонім Д. Громов та О. Ладиженський), А. Валентинов, М. та С. Дяченки,

майстер любовно-авантюрного жанру С. Вілар (Н. Гавриленко) та ін. Створення мережі культурної індустрії та культурної комунікації.

Зупиніться на розвитку художньої публіцистики, сучасного українського кіномистецтва, театру. Внесок у скарбницю світової культури оригінальних здобутків українських митців ХХ–ХХІ ст. Творчість І. Андрусяка, Ю. Андруховича, О. Забужко, М. Матіос, А. Куркова, І. Марчука, Ю. Ілленка, Б. Ступки О. Ярчука, О. Силенка, Т. Прохаська та ін. Книговидавнича справа в Україні. Видавничі проєкти І. Малковича.

Означте, що в останні десятиліття в українську культуру проникає постмодернізм. Письменники позбавляються традицій соціалістичного реалізму. З'являються неоавангардистські групи, які використовують традиції європейського постмодернізму («Бу-Ба-Бу», «Пропала грамота», «Нова генерація»). Серед письменників нової генерації варто б виокремити – Ю. Андруховича, В. Герасим'юка, П. Гірника, С. Жадана, О. Забужко, О. Ірванця, І. Малковича, В. Неборака та ін.

На конкретних прикладах покажіть істотні зміни, які відбуваються у розвитку української художньої культури, що пов'язано з руйнуванням радянської тоталітарної системи і розбудовою незалежної держави, утвердженням національно-демократичних ідей. Сучасне мистецтво пропонує глядачеві широкий діапазон тем, образів, стилістичних напрямків. Для сучасного українського мистецтва властивий зв'язок з традиційною культурою. Плідно працюють знані митці та представники молодшої генерації: А. Чебикін, В. Чепелик, О. Чепелик, В. Токарев, В. Зноба, В. Перевальський, В. Басанець, П. Кулик, О. Пінчук, І. Чичкан О. Бородай, В. Франчук та ін.

Україна є місцем проведення сучасних конкурсів та фестивалів у галузі сучасної та класичної музики, виконавської майстерності, театру, образотворчого мистецтва, індустрії моди. Традиційними стали: конкурси молодих естрадних виконавців «Червона Рута», «Таврійські ігри», «Крок до зірок», конкурс артистів балету ім. Сержа Лифаря (з 1994 р., Київ), музичний конкурс «Київ Музик Фест» (з 1989 р.), міжнародний конкурс молодих виконавців класичної музики «Володимир Крайнів запрошує». Київський драматичний театр ім. І. Франка проводить Міжнародний фестиваль жіночих монодрам «Марія» та конкурс акторської майстерності ім. М. Яковченка (з 2008 р.). Перемога на «Євробаченні–2004» Руслани Лижичко та на «Євробаченні-2016»

Сусани Алімовни Джамаладінової (відомої як Джамала) сприяли популяризації українського мистецтва.

Підкресліть, що на сучасній українській сцені популярна музика (поп-музика) представлена майже всіма музичним напрямками. Популярність серед публіки мають гурти ONUKA, «ДахаБраха», Dakh Daughters, Kozak System, KAZKA, «Бумбокс», «Океан Ельзи» та багато інших, які у своїй творчості активно експериментують з формою та виражальними засобами.

Окрему увагу зосередьте на культурній політиці української держави в умовах війни. Зазначте, що Революція на граніті (1990 р.), «помаранчева революція» (2004 р.), Євромайдан і Революція Гідності (2013–2014 рр.) надали нового звучання творчому процесу в Україні та сприяли появі поетичних, музичних і художніх творів, відеофільмів про Майдан, які з успіхом демонструвались на міжнародних кіно майданчиках. Зокрема, стрічка С. Лозниці «Майдан» з успіхом дебютувалана Каннському кінофестивалі.

Серед позитивних наслідків у здійсненні державницької політики в галузі культури зазначте запровадження у 2017 р. Верховною Радою України мовних квот на радіо, телебаченні, державну підтримку кіновиробництва, що надало потужний стимул розвитку української музики та кіно.

Підсумовуючи результати державної політики в галузі освіти, науки і культури, виокремте позитивні й негативні її наслідки, зафіксуйте, що зі здобуттям незалежності розвиток культури в Україні набув характеру національного відродження. Приєднання до світового культурного простору спонукає державні інституції до активного пошуку ефективної моделі освіти, розвитку науки. Проте недофінансування і недостатня увага до науки щороку зменшують ці можливості.

Належну увагу приділіть релігійному й церковному життю в Україні, яке значно поживалося після проголошення незалежності: зросла кількість релігійних громад, почали будуватися храми, відродилися монастирі, духовні навчальні заклади, недільні школи. Закцентуйте увагу на кризі в православ'ї України, яке функціонувало на платформі Російської православної церкви (РПЦ), проголошення автокефалії Української автокефальної православної церкви (УАПЦ). Зупиніться на специфіці релігійного життя в Україні, означеного існуванням передовсім кількох православних конфесій (течій), наданні Томосу Українській православній церкві та здобуття у 2019 р. автокефалії.

Охарактеризуйте діяльності інших релігійних організацій: Української греко-католицької церкви (УГКЦ), що має більшість прихильників у Західній Україні, Римо-католицької церкви в Україні (РКЦУ), різноманітних протестантських церков. Нехристиянські конфесії представлені прихильниками юдаїзму та ісламу. Найбільші мусульманські громади існують у Криму, до них належать переважно кримські татари. Підведіть до підсумку про відродження й активний розвиток церковно-релігійного життя в незалежній українській державі, яке стало важливим елементом духовного і національного відродження України.

Охарактеризуйте культуру українського зарубіжжя: наукові, освітні та мистецькі здобутки, зазначивши, що вони є складовою української культури. Феномен української діаспори, полягає у тому, що в умовах іншонаціонального оточення вона не лише зберегла свою національну самобутність, але й примножила культурні надбання українського народу шляхом створення і діяльності науково-освітніх, мистецьких, церковних та громадських об'єднань. В умовах еміграції осередком національно-культурного життя була і залишається національна церква Українська православна і Українська греко-католицька. Як соціальний інститут вона сприяє збереженню національної ідентичності, подоланню меншовартості та об'єднує українців, розсіяних по світу. Визначною постаттю українського православного руху за межами України був митрополит Іларіон (Іван Огієнко). Вагоме місце в збереженні та поширенні українського культурного та освітнього досвіду сьогодні посідає діяльність Центрів української культури, що діють при українських громадах. Діяльність подібних Центрів набуває особливого значення в країнах східної української діаспори, де практично й досі не склалася система українській національної освіти.

Підсумовуючи, зазначте, що процес культуротворення, який триває в українській діаспорі, є вагомою складовою українського культурного простору. Він сприяє збереженню цілісності української культури, активізації державотворчого потенціалу, зміцненню позицій України у світовому співтоваристві.

Розгляд **шостого та сьомого питань** розпочніть з аналізу історичних умов входження України до європейського та світового співтовариства, які були досить сприятливими, проте українські урядові кола не змогли сповна скористатися ними. По-перше, перехід від радянсько-комуністичної моделі влади до демократії

відбувся легітимно, мирним шляхом. По-друге, вона постала у колишніх адміністративних кордонах УРСР, які стали державними, не маючи ні до кого територіальних претензій і не визнаючи таких претензій до себе. По-третє, від самого початку на її боці було співчуття світової громадськості як до колишньої напівколонії – у складі СРСР.

Зупиніться на труднощах налагодження рівноправного взаємовигідного співробітництва з зарубіжними країнами у перші роки незалежності: стурбованість світового співтовариства розміщенням на території України третього за потужністю ядерного потенціалу, брак кадрів досвідчених дипломатів, відсутність власності за рубезем (уся спадщина СРСР дісталася Російській Федерації), відсутність достатньої інформації про Україну та конкурентна боротьба з новими незалежними державами за місце на міжнародних ринках.

Охарактеризуйте багатовекторність зовнішньополітичного курсу України упродовж 1990-х – поч. 2000-х рр., зумовленого необхідністю збереження стратегічної рівноваги в існуючому геополітичному оточенні і спрямованого на зміцнення національної і міжнародної безпеки.

Поетапно висвітліть наступні зовнішньополітичні проблеми:

- активізація зовнішньополітичної діяльності України, налагодження офіційних дипломатичних стосунків з країнами світу, входження нової держави до світової спільноти;

- Україна в Співдружності Незалежних Держав (СНД), як асоційований член її офіційних структур;

- Україна і ООН, Україна і НАТО;

- вступ України до Ради Європи (1995 р.); відносини з Європейським Союзом;

- українсько-російські відносини та їх суперечності, Договір про дружбу та співробітництво між Україною та РФ (1997 р.) та його ратифікація;

- проблема ядерного співтовариства у ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС, її закриття;

- роль Європейського Союзу у зведенні купола над ядерним реактором;

- українсько-американські відносини та їх роль у зміцненні внутрішнього та зовнішнього становища України;

- багатовекторність зовнішньої політики України її успіхи і проблеми; жовтень 2008 р. визнання Європарламентом Голодомору

в Україні (1932–1933 рр.) злочином проти людяності і висловлення співчуття українському народу; членство у СОТ: у травні 2008 р. Україна стала 152-м повноправним членом Світової організації торгівлі;

– перспективи розвитку Української держави – східний чи західноєвропейський варіант розвитку; агресія Росії проти України.

Охарактеризуйте стратегію багатовекторності зовнішньої політики української держави на міжнародній арені у другій половині 1990 – на початку 2000-х рр. Підкресліть успіхи стратегічного партнерства зі США, Росією, Польщею та іншими державами. Розкрийте проблеми у відносинах із європейським Союзом та НАТО, зумовлені невиконанням Україною взятих на себе зобов'язань.

Зазначте успіхи українського керівництва у зовнішній політиці в умовах сьогодення: підписання Угоди про асоціацію з ЄС 27 червня 2014 р. (16 вересня 2014 р. ратифікована Верховною Радою України та Європарламентом одночасно), запровадження безвізового режиму між Україною та Європейським Союзом (згідно угоди від 17 травня 2017 р.), отримання Україною підтримки з боку міжнародної спільноти, запровадження міжнародних санкцій щодо Росії як відповідь на її агресію проти України. До того ж експерти зараховують до основних успіхів українського керівництва підписання Угоди про асоціацію з Європейським Союзом та поглиблення двосторонніх відносин України та США, зокрема, ухвалення «Акту на підтримку свободи в Україні».

Зверніть увагу на труднощах у розвитку двосторонніх відносин України з Росією, особливо після обрання Президентом України В. Ющенка, коли Росія розгорнула цілеспрямовану політику щодо забезпечення контролю над Україною, яка передбачала заходи в економічній, політичній, культурній, релігійній сферах, міжнародних відносинах. Відзначте, що важливою складовою цих заходів була інформаційна політика (контроль над засобами масової інформації, нав'язування російської мови, російської масової культури тощо) і діяльність Російської православної церкви з просуванням ідей «русского мира». У руслі цих заходів згадайте газові конфлікти 2005–2006 і 2008–2009 рр., торговельні війни, серйозне напруження в україно-російських відносинах 2008 р. під час російської агресії проти Грузії та у зв'язку з проведенням заходів щодо урегулювання питань перебування Чорноморського флоту Росії в Криму. Підведіть до висновку, що із початку 2000-х рр.

Російська федерація розв'язала «гібридну війну» проти України з метою повернути її у свою зону впливу, або поглинути.

У підсумку зазначте, що усі зовнішньополітичні кроки, внутрішні зміни й реформи в Україні спрямовані на те, щоб стати повноправним членом НАТО, ЄС і світового співтовариства. На законодавчому рівні цей курс закріплено 7 лютого 2019 р. з набуттям чинності Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору)».

Документи та матеріали

З ПОСТАНОВИ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ «ПРО СТАТУС АВТОНОМНОЇ РЕСПУБЛІКИ КРИМ ВІДПОВІДНО ДО ДІЮЧОЇ КОНСТИТУЦІЇ ТА ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ»

24 лютого 1994 р.

[...] 1. Роз'яснити, що відповідно до Конституції і діючого законодавства України:

а) Республіка Крим є автономною складовою частиною України, яка має широкі права в сфері економіки, використання природних багатств, екології, культури, організації суспільного життя тощо. Проте Республіка Крим як автономна складова частина України не є носієм державного суверенітету і не може вступати у політичні відносини з іноземними державами;

б) Конституція України поширює свою дію на всю територію України, включаючи територію Криму, Конституція Республіки Крим не може суперечити Конституції України;

в) відповідно до статті 70 Конституції України територія України, включаючи територію Криму, є єдиною, неподільною, недоторканою і цілісною. Будь-які зміни території і державних кордонів України без згоди народу України не допускаються. Разом з тим Україна, як передбачено законодавством про статус Республіки Крим, також не може приймати рішення про зміну території Республіки Крим без згоди цієї Республіки;

г) Республіка Крим не має свого власного, відокремленого від України, громадянства. Громадянами Республіки Крим є громадяни України, які постійно проживають в Криму. Вона не може мати

власних військових формувань, своєї власної, відокремленої від України, грошової і фінансової системи.

Тому відповідно до законодавства України вищі органи державної влади Республіки Крим не можуть самостійно вирішувати цих та інших питань, що належать до виключного відання державних органів України. [...]

Відомості Верховної Ради України. 1994. № 22. Ст. 148. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4006-12#Text>.

Питання до самоконтролю

1. Поміркуйте, у чому полягає історичне значення ухвалення Конституції України?
2. Проаналізуйте, які принципи покладені в основу Декларації прав національностей України. Охарактеризуйте політико-правовий статус національних меншин.
3. Схарактеризуйте історичних діячів відповідно до їхньої ролі в подіях доби: Л. Кравчук, Л. Кучма, В. Ющенко, В. Янукович, П. Порошенко.
4. Підтвердіть фактами або спростуйте слушність тверджень: Євромайдан і Революція гідності стали вирішальним кроком у процесі десовєтизації України, тривалого процесу трансформації посттоталітарного суспільства та спрямування його до демократичного майбутнього. Вони незворотно спрямували країну на шлях до Європи.
5. Поміркуйте, чи пов'язані історичні події – розпад СРСР та збройна агресія РФ проти України, яка розпочалася у 2014 р.? Подайте періодизацію збройної агресії РФ проти України.
6. Визначте особливості президентських виборів 2019 р. Дайте власну оцінку їх результатам.
7. Охарактеризуйте сучасне стан церковно-релігійного життя в Україні. Як пов'язані питання церковного життя й політика?
8. Охарактеризуйте умови розвитку культури за часів незалежності України.

Список рекомендованої літератури

Основний

1. Акт проголошення незалежності України: Постанова Верховної Ради України від 24 серпня 1991 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1427-12#Text>.
2. Аркуша О. Г., Кондратюк К. К., Мудрий М. М., Сухий О. М. Час народів. Історія України XIX століття: навч. посібн. / За заг. ред. М. М. Мудрого. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2016. 408 с.
3. Березовець Т. Острів Крим. Хроніки «гібридної війни» : книга. Київ : Брайт Стор Таблішинг, 2015. 392 с.
4. Бертинські аннали <http://www.golos.com.ua/article/314095>
5. Бойко О. Історія України : посібн. Київ : Академвидав, 2016. 720 с.
6. Вербицька П. Історія української культури: європейський контекст : навч. посібн. Львів : Львівська політехніка, 2015. 304 с.
7. Грушевський М. Звичайна схема руської історії й справа раціонального украду історії східного слов'янства <http://litopys.org.ua/hrs/hrs02.htm>;
file:///C:/Documents%20and%20Settings/007/%D0%9C%D0%B
E%D0%B8%20%D0%B4%D0%BE%D0%BA%D1%83%D0%
BC%D0%B5%D0%BD%D1%82%D1%8B/Downloads/UIJ_201
4_5_17%20(1).pdf.
8. Гуржій О. Україна в суспільно-політичних комбінаціях імперського уряду Росії (30–90-ті рр. XVIII ст.) / відп. ред. В. А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. Київ : Інститут історії України, 2019. 205 с.
9. Документи. Майдан. Свідчення. Київ 2013–2014 / за ред. Л. Фінберга та У. Головач. Київ : Дух і Літера, 2016. 784 с.
10. Дорошенко Д. І. Історія України в 2-х томах. Том II (від половини XVII століття). Київ : Глобус, 1991. 349 с.
11. Історія України та її державності. Курс лекцій : навч. посіб. / ред. Л. Є. Дециньський. 5-е вид., випр. і доп. Львів : Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2009. 474 с
12. Історія України: Хрестоматія / упоряд. В. М. Литвин; відп. ред. В. А. Смолій. НАН України. Інститут історії України.

- Київ : Наукова думка, 2013. 1056 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0010233>.
13. Історія Української держави: Гетьманат ранньомодерної доби / відп. ред. В. Смолій. НАН України. Інститут історії України. Київ : Аріф, 2018. 720 с.
  14. Історія української авіації в особах : навч. посібн. для вищ. навч. / Гребенніков В., Бем Н., Тюрменко І. [та ін.]; за ред. В. Гребеннікова. Київ : НАУ, 2013. 328 с.
  15. Історія української культури: навч. посібн. / за ред. О. Ю. Павлової. 2-ге вид. перероб. та доп. Київ : «Центр учбової літератури», 2013. 340 с.
  16. Історія української культури: навч. посібн. / Є. Перегуда [та ін.]. Київ : КНУБА, 2015. 200 с.
  17. Історія цивілізації Україна / Н.С. Абашина, М.Ю. Відейко, О.В. Гопкало та ін. упоряд. М.Ю. Відейко. Харків: Фоліо, 2021. Т. 1 Від кімірійців до Русі (X ст.. до н.е. – IX ст.). 586
  18. Історія цивілізації Україна / Н.С. Абашина, М.Ю. Відейко, О.В. Гопкало та ін. упоряд. М.Ю. Відейко. Харків: Фоліо, 2021. Т. 1 Від кімірійців до Русі (X ст.. до н.е. – IX ст.). 586
  19. Каппелер А. Мала історія України / пер. з німецької. Київ : «К.І.С.». 2007. С.264
  20. Культурологія: теорія та історія культури : навч. посібн. / за ред. І. І. Тюрменко. 3-є вид., перероб. та доп. Київ : Центр учбової літератури, 2010. 370 с.
  21. Історія України: Новітня доба: навч. посібн. / [В. М. Литвин, В. Ф. Колесник, А. Г. Слюсаренко та ін.] за ред. В. М. Литвина. Київ : Академвидав, 2012. 480 с.
  22. Народження країни. Від краю до держави. Назва символіка, територія і кордони України. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2016. 350 с.
  23. Пасічник М. С. Історія України: державницькі процеси, розвиток культури та політичні перспективи : навч. посібн. 2-ге вид., стер. Київ : Знання, 2006. 735 с.
  24. Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2016. 496 с.
  25. Політичні процеси й вольнодумство в Україні (1960–1990): Документи і матеріали / упор. В. М. Даниленко. Київ : Смолоскип, 2013. 736 с.

26. Революція Гідності 2013–2014 рр. та агресія Росії проти України: навч.-метод. посібн. / за заг. ред. П. Полянського; авт. кол.: Головка В., Палій О., Черевко О., Янішевський С. Київ : Київський ун-т ім. Б. Грінченка, 2015. 36 с.
27. Українська Держава (квітень–грудень 1918 року). У 2 т. / упор. Р. Пиріг. Київ : Темпора, 2015. Т. 1–2.
28. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. 2-ге вид., перероб. та розшир. Київ : Критика, 1997, 2005.

Додатковий

29. Баран В., Даниленко В. Україна в умовах системної кризи (1945–1980-ті рр.). Київ : Альтернативи. 2000. 303 с.
30. Божук Л.В. Культуротворчі процеси в Україні в умовах незалежності. *Гілея*: науковий вісник. 2015. Вип. 93 (2). С. 98–103. URL: <https://er.nau.edu.ua/handle/NAU/18637>.
31. Верстюк В. Ф., Горобець В. М., Толочко О. П. Україна і Росія в історичній ретроспективі. Т. 1. Українські проекти в Російській імперії / Інститут історії України НАН України. Київ : Наукова думка, 2004. 504 с.
32. Вирський Д. Початок сучасності: друга хвиля глобалізації, кінець Старого Порядку та Україна (XV – середина XIX ст.). Київ : НАН України, Ін-т історії України, 2019. 154 с.
33. Войтович Л. Князь Лев Данилович, князь галицько-волинський. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2014. 312 с.
34. Гай-Нижник П. УНР та ЗУНР: становлення органів влади і національне державотворення (1917–1920 рр.). Київ: «ЩеК», 2010. 304 с
35. Дисидентський рух в Україні. URL: <http://blogs.korrespondent.net/blog/users/3227937-dysydentskyi-ruk-h-v-ukraini>.
36. Енциклопедичний словник символів культури України / за ред.: О. І. Потапенка, В. П. Коцура, В. В. Куйбіди. 7-ме вид. допов. і випр. Корсунь-Шевченківський : Корсун. видавн. дім «Всесвіт», 2017. 687 с.
37. Ісаєвич Я. Д. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. Львів, 2002. 520 с.
38. Історія української культури у 5 томах / гол. ред. Б. Патон.

- Київ : Наукова думка, 2001–2013. Т. 1–5.
39. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-1980-х років. 2-ге вид., випр. і доповн. Київ : ТОВ «Видавництво “КЛІО”», 2019. 248 с.
  40. Кралюк П. М. Історія України «без броду». Розвиток державності на українських землях Харків : Фоліо, 2020. 424 с.
  41. Кентій А. Збройний чин українських націоналістів 1920–1956. Історико-архівні нариси. Т. 1. Від Української Військової Організації до Організації Українських націоналістів. 1920–1942. Київ : Державний комітет архівів України, 2005. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0015177>.
  42. Кентій А. Збройний чин українських націоналістів 1920–1956. Історико-архівні нариси. Т. 1. Від Української Військової Організації до Організації Українських націоналістів. 1920–1942. Київ : Державний комітет архівів України, 2008. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0015178>.
  43. Козаченко А. І. Державно-правове становище України на кінець XVII – початок XVIII ст. // Державне будівництво та місцеве самоврядування. 2006. Вип. 11. С. 128–139.
  44. Кульчицький В., Тищик Б., Бойко І. Галицько-Волинська держава (1199–1349). Львів : БІБЛЬОС, 2005. 280 с
  45. Лисенко О., Гриневич В. Український самостійницький рух в роки німецько-радянської війни 1941–1945 рр. // Україна і Росія в історичній ретроспективі. Нариси в 3-х томах. Інститут історії України НАН України. Київ : Наукова думка, 2004. Т. 2. С. 307–333.
  46. Матяш І. Іноземні представництва в Україні (1917–1919 рр.): державна місія та повсякденність / НАН України. Інститут історії України; Наукове товариство історії дипломатії та міжнародних відносин. Київ : Інститут історії України, 2019. 556 с.
  47. Патриляк І. Перемога або смерть. Український визвольний рух 1939–1960 роки. Харків: Клуб сімейного дозвілля; Львів : «Часопис», 2015. 512 с.
  48. Патриляк І., Боровик М. Україна в роки Другої Світової війни: спроба нового концептуального погляду. Ніжин : Видавець ПП Лисенко М.М., 2010. 590 с.

49. Плохій С. Остання імперія. Занепад Радянського Союзу. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2019. 544 с.
50. Попович М. Нарис історії української культури. Київ АртЕл, 1998. 728 с.
51. Русь «після Русі». Між короною і булавою. Українські землі від королівства Русі до Війська Запорозького / В. М. Горобець та ін. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2016. 352 с.
52. Склокін В. Російська імперія і Слобідська Україна у другій половині XVIII ст.: просвічений абсолютизм, європейська інтеграція, локальне суспільство. Львів: Видавництво УКУ, 2019. 268 с.
53. Солдатенко В. Ф. Революційна доба в Україні (1917–1920 роки): логіка пізнання, історичні епізоди, ключові постаті. 2-ге вид., доп. і перероб. Київ : НВЦ «Пріоритети», 2012. 521 с.
54. Таїрова-Яковлева Т. Гетьмани України. Історії про славу, трагедії та мужність. Київ : ТОВ «Видавництво “КЛІО”», 2015. 424 с.
55. Таїрова-Яковлева Т. Г. Іван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради». Київ : ТОВ «Видавництво “КЛІО”», 2013. 403 с.
56. Таїрова-Яковлева Т. Г. Коліївщина: великі ілюзії. Київ : «Видавництво “КЛІО”», 2019. 256 с.
57. Турченко Ф., Турченко Г. Проект «Новоросія» і новітня російсько-українська війна. Київ : Інститут історії України, 2015. URL: <http://www.history.org.ua/?libid=10280>.
58. Україна радянська: Ілюзії та катастрофи «комуністичного раю» 1917–1938. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2017. 352 с.
59. Шаповал Ю. Парти́йний «націоналіст». Парадокси Петра Шелеста. Київ : Ніка-Центр, Видавництво Анетти Антоненко, 2020. 216 с. URL: <https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2020/09/shelest.pdf>.
60. Яблонський В. Державний центр УНР в роки Другої світової війни // Історичні науки: наукові праці Кам'янець-Подільського національного ун-ту. Кам'янець-Подільський, 2014. Т. 24. С. 327–337.

Навчально-методичне видання

Історія української державності та культури

Практикум

для здобувачів вищої освіти ОС «Бакалавр» усіх спеціальностей

Укладачі:

Л.В. Божук
В.М. Гребенніков
О.М. Захарчук
О.Г. Ількова
Ж.В. Паскал
Л.П. Халецька
О.А. Юрченко

В авторській редакції